दशक एकोणिसावा : शिकवण

समास पहिला : लेखनक्रियानिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

ब्राह्मणें बाळबोध अक्षर । घडसुनी करावें सुंदर । जें देखतांचि चतुर । समाधान पावती ।। १ ।।

लोकशिक्षणाची जबाबदारी असणाऱ्याने आपले अक्षर असे वळणदार करावे की ते पाहताच जाणत्याला समाधान व्हावे. ॥१॥

वाटोळें सरळें मोकळें । वोतलें मसीचें काळें । कुळकुळीत वळी चालिल्या ढाळें । मुक्तमाळा जैशा ।। २ ।।

गडद काळ्या शाईने लिहिलेले अक्षर गोल वळणाचे, सरळ व मोकळे असावे. त्या अक्षरांच्या ओळी सरळ रेषेतील मोत्यांच्या माळेप्रमाणे असाव्यात. ॥२॥

अक्षरमात्र तितुकें नीट । नेमस्त पैस काने नीट । आडव्या मात्रा त्या हि नीट । आर्कुलीं वेलांड्या ।। ३ ।।

प्रत्येक अक्षर त्याच वळणाचे, एका रांगेत, मधे पुरेसे अंतर सोडून व काना, मात्रा, वेलांट्या, रफार, इ. जागच्या जागी असाव्यात. ॥३॥

पहिलें अक्षर जें काढिलें । ग्रंथ संपेतों पाहाता गेलें । येका टांकेंचि लिहिलें । ऐसें वाटे ।।४।।

ग्रंथाची सुरुवात करताना लिहिलेले पहिले अक्षर व ग्रंथसमाप्तीचे अक्षर या दरम्यानचे लेखन पाहून ते एका बैठकीत एकाच टाकाने लिहिल्यासारखे वाटावे. ॥४॥

अक्षराचें काळेपण । टांकाचें ठोसरपण । तैसेंचि वळण वांकाण । सारिखेंचि ।।५।।

अक्षर मधेच गडद काळे व कोठेतरी फिकट काळे नसावे. टांकाचे टोक सारखेच जाड असावे. अक्षराचे वळण किंवा वाकण सर्वत्र सारखे असावे. ॥५॥

वोळीस वोळी लागेना । आर्कुली मात्रा भेदीना । खालीले वोळीस स्पर्शेना । अथवा लंबाक्षर ।। ६ ।।

खालच्या व वरच्या ओळीत अंतर असावे. रफार व मात्रांचा परस्परांना छेद बसू नये. एखादेच अक्षर लांब काढून ते खालील ओळीला टेकू नये. ॥६॥

पान शिषानें रेखाटावें । त्यावरी नेमकचि ल्याहावें । दुरी जवळी न व्हावें । अंतर वोळीचें ।।७।।

कागदावर शिसपेन्सिलीने ओळी आधी आखून त्यांवर नेटकेपणें लिहावे. ओळीतील अंतर सारखे हवे. ॥७॥

कोठें शोधासी आडेना । चुकी पाहतां सांपडेना । गरज केली हें घडेना । लेखकापासुनी ।।८।।

दुरुस्तीसाठी वाव असावा. सहसा चूक नसावी. लेखकाने गरजेपोटी काटकसर केली असे होऊ नये. ॥८॥

ज्याचें वय आहे नूतन । त्यानें ल्याहावें जपोन । जनासी पडे मोहन । ऐसें करावें ।।९।।

लहान मुलांनी जाणीवपूर्वक असे सुंदर लिहावे की त्याचा वाचणाऱ्यांना मोह निर्माण होईल. ॥९॥

बहु बारिक तरुणपणीं । कामा नये म्हातारपणीं । मध्यस्त लिहिण्याची करणी । केली पाहिजे ।। १० ।।

तरुण वयात फार बारीक अक्षर लिहिले तर ते वृद्धत्वात वाचता येत नाही. म्हणून अक्षर मध्यम हवे. ॥१०॥

भोवतें स्थळ सोडून द्यावें । मधेंचि चमचमित ल्याहावें । कागद झडतांहि झडावें । नलगेचि अक्षर ।। ११ ।।

कागदावर चोहीकडे पुरेशी जागा सोडून मध्यावर ठसठशीत लिहावे. कागद जीर्ण झाला तरी अक्षरे ताजी दिसावीत. ।।११।।

ऐसा ग्रंथ जपोनी ल्याहावा । प्राणीमात्रास उपजे हेवा । ऐसा पुरुष तो पहावा । म्हणती लोक ।।१२।।

ग्रंथा असा काळजीपूर्वक लिहावा की सर्वांना त्याचे कौतुक वाटून त्यांना लेखकाला भेटावेसे वाटावे. ।।१२।।

काया बहुत कष्टवावी । उत्कट कीर्ति उरवावी । चटक लाउनी सोडावी । कांहीं येक ।।१३।।

त्यासाठी अमाप कष्ट घेऊन मागे सत्कीर्ती राहावी. लोकांना अत्यंत आकृष्ट करून घ्यावे. ।।१३।।

घट्य कागद आणावे । जपोन नेमस्त खळावे । लिहिण्याचे सामे असावे । नानापरी ।।१४।।

दर्जेदार कागदाला नीट खळ लावून नाना प्रकारचे लेखनसाहित्य आधीपासून तयार ठेवावे. ।।१४।।

सुऱ्या कातऱ्या जागाईत । खळी घोंटाळें तागाईत । नाना सुरंग मिश्रित । जाणोनि घ्यावें ।।१५।।

सुऱ्या, कातऱ्या, पट्ट्या, खळ, तुरटीचे पाणी, कागद घोटण्याचा रूळ, तागाचा काला व त्यांत मिसळण्यासाठी सुगंधी द्रव्ये असावीत. ।।१५।।

नाना देसीचे बरु आणावे । घटी बारिक सरळे घ्यावे । नाना रंगाचे आणावे । नाना जिनसी ।।१६।।

ठिकठिकाणचे बोरू आणून त्यांतील टणक, बारीक व सरळ घ्यावेत. ते अनेक जातीचे व रंगाचे असावेत. ।।१६।।

नाना जिनसी टांकतोडणी । नाना प्रकारें रेखाटणी । चित्रविचित्र करणी । सिसेंलोळ्या ।।१७।।

बोरूच्या टोकाला चीर पाडण्यासाठी अनेक प्रकारच्या बारीक सुऱ्या, रेघा आखण्यासाठी पट्ट्या व नाना प्रकारच्या शिशाच्या गोळ्या असाव्यात. ।।१७।।

हिंगुळ संग्रहीं असावे । वाळले आळिते पाहोन घ्यावे । सोपें भिजउनी वाळवावे । संग्रह मसीचे ।।१८।।

डिंक वाळलेला की ओला ते पाहून घ्यावे. काजळाची शाई करण्यासाठी लागणारी वनस्पती भिजवून नंतर वाळवून ती साठवावी. ।।१८।।

तगटी इतिश्रया कराव्या । बंदरी फळ्या घोटाव्या । नाना चित्रीं चिताराव्या । उंच चित्रें ।।१९।।

प्रकरणाच्या शेवटी 'इतिश्री' असे अधिक घोटीव अक्षरात लिहावे. देवदाराच्या फळ्या घासून त्यांवर नाना प्रकारची दर्जेदार चित्रे काढावीत. ।।१९।।

नाना गोप नाना बासनें । मेणकापडें सिंदुरवर्णे । पेट्या कुलपें जपणें । पुस्तकाकारणें ।।२०।।

मऊ दोऱ्या, ग्रंथाची वस्त्रे, शेंदरी मेणकापडे, पेट्या, कुलपे इ. साधनांनी ग्रंथ जपावा. ।।२०।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'लेखनक्रियानिरूपणनाम' समास पहिला
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'लेखनक्रियानिरूपण' नावाचा पहिला समास समाप्त

दशक एकोणिसावा : शिकवण

समास दुसरा : विवरणनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मागां बोलिले लेखनभेद । आतां ऐका अर्थभेद । नाना प्रकारीचे संवाद । समजोन घ्यावे ।।१।।

मागील प्रकरणात लेखनाची रहस्ये (भेद) उलगडून दाखविली. आता शब्दाचे अर्थ करण्याची रहस्ये व संवादातील खुब्या समजून घ्याव्यात. (मागील समासात लेखनाचे प्रकार सांगितले नसून लेखनक्रिया सांगितली आहे. म्हणून येथे भेद ह्या शब्दाचा 'प्रकार' असा अर्थ न करता रहस्य, युक्ती किंवा कला असा अर्थ केला आहे.) ॥१॥

शब्दभेद अर्थभेद । मुद्राभेद प्रबंधभेद । नाना शब्दाचे शब्दभेद । जाणोनी पाहावे ।।२।।

शब्दांमागील योजकता, सुसंगत अर्थ, लेखकाची विशिष्ट मुद्रा (स्वत:च्या नावाचा उल्लेख), लेखनाचा प्रकार (निबंध, टीका इ.) व एकाच शब्दाचे अनेक अर्थ समजावून घ्यावेत. ॥२॥

नाना आशंका प्रत्योत्तरें । नाना प्रचित साक्षात्कारें । जेणेंकरितां जगदांतरें । चमत्कारती ।।३।।

श्रोत्यांच्या व वाचकांच्या अनेक शंकांचे तात्काळ समाधान करावे. त्यांना ते पटेल व अनुभवाला येईल असे सांगावे. त्यामुळे सर्वांनाच नवल वाटते. ॥३॥

नाना पूर्वपक्ष सिद्धांत । प्रत्ययो पाहावा नेमस्त । अनुमानाचें खस्तवेस्त । बोलोंचि नये ।।४।।

अनेक मतांचे व शंकांचे पूर्वपक्ष व सिद्धान्तपक्ष ह्यांचा साकल्याने नियमित अभ्यास करावा. केवळ अंदाजाने अघळपघळ बोलू नये. ॥४॥

प्रवृत्ति अथवा निवृत्ती । प्रचितीविण अवघी भ्रांती । गळंग्यांमधील जगज्जोति । चेतेल कोठें ।।५।।

प्रपंच व परमार्थ ह्या दोन्हींचा वक्ता अनुभवी नसेल तर भ्रमाचे साम्राज्य असते. ओल्या कचरापेटीत जसा अग्नी पेटत नाही त्याप्रमाणे अनधिकाऱ्याला आत्मज्योतीचा अनुभव येत नाही. ॥५॥

हेत समजोन उत्तर देणें । दुसऱ्याचे जीवीचें समजणें । मुख्य च्यातुर्याचीं लक्षणें । तें हें ऐसीं ।।६।।

हे लक्षात घेऊनच प्रश्नांचे उत्तर द्यावे. प्रश्नकर्त्याचे मनोगत लक्षात घेण्याचे चातुर्य असावे. (अनधिकाऱ्याला फार काही सांगू नये) ॥६॥

चातुर्येविण खटपट । ते विद्याचि फलकट । सभेमधें आटघाट । समाधान कैचें ।।७।।

हे चातुर्य नसेल तर वक्त्याजवळ परिपूर्ण ज्ञान असूनही ते फलकटाप्रमाणे उडून जाते. ('कुक्षेत्री बीज घातले'– ज्ञाने.) अशा मंडळींच्या सभेत बोलण्याचा आटापीटा करून समाधान कसे मिळेल? ॥७॥

बहुत बोलणें ऐकावें । तेथें मोन्यचि धरावें । अल्पचिन्हें समजावें । जगदांतर ।।८।।

अनेक लोक अनेक प्रकारे बोलत असतील तर तेथे एक शब्दही बोलू नये. ह्या बडबडीवरूनच त्यांचे अंतरंग ओळखावे. ॥८॥

बाष्कळामधें बैसों नये । उद्धटासीं तंडों नये । आपणाकरितां खंडों नये । समाधान जनाचें ।।९।।

उथळ व सैरटांमध्ये मिसळू नये. सभेतील कोणा उद्धटाशी वाद घालून स्वत:मुळे अनेकांचे समाधान मोडू नये. ॥९॥

नेणतपण सोडूं नये । जाणपणें फुगों नये । नाना जनाचें हृदये । मृद शब्दें उकलावें ।।१०।।

आपली अज्ञानाची भूमिका सोडून पांडित्याने चढून जाऊ नये. हळुवार शब्दांनी, अनेकांचे अज्ञानाने झाकलेले अंत:करण मोकळे करावे. ॥१०॥

प्रसंग जाणावा नेटका । बहुतांसी जाझु घेऊं नका । खरें असतांचि नासका । फड होतो ।।११।।

सभेतील वातावरणाचा अंदाज घेऊन एकाच वेळी अनेकांशी वाद घालू नये. आपले म्हणणे योग्य असले तरी वादंगाने सभा मोडते. ॥११॥

शोध घेतां आळसों नये । भ्रष्ट लोकीं बैसों नये । बैसलें तरी टाकूं नये । मिथ्या दोष ।।१२।।

सज्जन व सत् शास्त्र ह्यांचा शोध घेत राहावा. आचार व विचारभ्रष्टांशी संबंध ठेवू नये. तसा प्रसंग आलाच तर त्यांच्या दोषांचे चिंतन करू नये. त्याने उगीचच मन दूषित होते. ॥१२॥

अंतर आर्ताचें शोधावें । प्रसंगीं थोडें चि वाचावें । चटक लाउनी सोडावें । भल्या मनुष्यासी ।।१३।।

तीव्र मुमुक्षुत्व शोधावे व त्याला आवश्यक तेवढेच शास्त्र वाचून दाखवावे. त्याला आपल्याविषयी ओढ निर्माण व्हावी. ॥१३॥

मज्यालसींत बैसों नये । समाराधनेसी जाऊं नये । जातां येळलिवाणें होये । जिणें आपुलें ।।१४।।

राजकीय वळणाच्या बैठकीत बसू नये. अन्नछत्रात जेवू नये. त्याने आपले जीवन ओशाळवाणे होते. ॥१४॥

उत्तम गुण प्रगटवावे । मग भलत्यासी बोलतां फावे । भले पाहोन करावे । शोधून मित्र ।।१५।।

आपल्यातील उत्तम गुण सर्वांना कळले की कोणाशीही बोलले तरी त्याचा उपयोग होतो. (कीर्तीचा प्रभाव पडतो.) सज्जनांना पारखून त्यांच्याशी स्नेह जमवावा. ॥१५॥

उपासनेसारिखें बोलावें । सर्व जनासी तोषवावें । सगट बरेंपण राखावें । कोण्हीयेकासी ।।१६।।

उपासनेला अनुकूलता निर्माण होऊन ती वाढेल असे बोलावे. सर्वांना संतुष्ट ठेवण्याचा प्रयत्न करून समाजातील स्वत:चा भलेपणा सांभाळावा. ॥१६॥

ठाईं ठाईं शोध घ्यावा । मग ग्रामीं प्रवेश करावा । प्राणीमात्र बोलवावा । आप्तपणें ।।१७।।

सर्व प्रकारची माहिती घेऊनच महंताने गावात प्रवेश करावा व सर्वांशी ते आपले आप्त असल्याप्रमाणे आपुलकीने बोलावे. ॥१७॥

उंच नीच म्हणों नये । सकळांचें निववावें हृदये । अस्तमानीं जाऊं नये । कोठें तऱ्हीं ।।१८।।

हा श्रेष्ठ, हा कनिष्ठ असा भेदभाव करू नये. सर्वांना समाधान होईल असे बोलावे. सूर्यास्तानंतर मुक्कामाची जागा सोडून कोठेही जाऊ नये. ॥१८॥

जगामधें जगमित्र । जिव्हेपासीं आहे सूत्र । कोठें तऱ्ही सत्पात्र । शोधून काढावें ।।१९।।

ह्या जगात जगाशी मैत्री जोडण्याचे रहस्य वाणीमध्ये आहे. ह्या मैत्रीतून सत्पात्र व मुमुक्षू शोधून काढावेत. ॥१९॥

कथा होती तेथें जावें । दुरी दीनासारिखें बैसावें । तेथील सकळ हरद्र घ्यावें । अंतर्यामीं ।।२०।।

कथा-कीर्तन चालू असेल तेथे जाऊन सामान्याप्रमाणे एका कोपऱ्यात दूर बसावे. एकूण सर्व वातावरणाचा नीट अंदाज घ्यावा. ॥२०॥

तेथें भले आडळती । व्यापक ते हि कळों येती । हळुहळु मंदगती । रीग करावा ।।२१।।

त्यातील सज्जन व क्रियाशील लोक ओळखून सावकाश व बेताबेताने त्यांच्याशी संबंध वाढवावेत. ॥२१॥

सकळामधें विशेष श्रवण । श्रवणाहुनी थोर मनन । मननें होये समाधान । बहुत जनाचें ।। २२ ।।

जीवनातील यशासाठी श्रवणाचे फार महत्त्व असून त्याहून मनन श्रेष्ठ आहे. त्या मननशीलतेमध्ये अनेकांचे समाधान करण्याचे सामर्थ्य आहे. ॥२२॥

धूर्तपणें सकळ जाणावें । अंतरीं अंतर बाणावें । समजल्याविण सिणावें । कासयासी ।। २३ ।।

चाणाक्षपणाने सर्वकाही जाणून घेऊन दुसऱ्याच्या मनात आपले मन मिळवून घ्यावे. हे सर्व लक्षात न घेता उगीचच का कष्टावे? ॥२३॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'विवरणनिरूपणनाम' समास दुसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'विवरणनिरूपण' नावाचा दुसरा समास समाप्त

दशक एकोणिसावा : शिकवण

समास तिसरा : करंटलक्षणनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

सुचित करुनी अंत:कर्ण । ऐका करंटलक्षण । हें त्यागितां सदेवलक्षण । आंगीं बाणे ।।१।।

आता मन एकाग्र करून करंट्याची लक्षणे ऐका. त्यांचा त्याग केला असता भाग्यवंताची लक्षणे अंगी बाणतात. ॥१॥

पापाकरितां दरिद्र प्राप्त । दरिद्रें होये पापसंचित । ऐसेंचि होत जात । क्षणक्षणा ।।२।।

पापाचे फळ म्हणून दारिद्र्याचे दु:ख भोगावे लागून दारिद्र्यामुळे पापे वाढत जातात. असे हे चक्र सतत चालू राहते. ॥२॥

याकारणें करंटलक्षणें । ऐकोनी त्यागचि करणें । म्हणिजे कांहीं येक बाणे । सदेवलक्षण ।।३।।

म्हणून करंटलक्षणे ऐकून त्यांचा त्याग करण्याचे स्वातंत्र्य वापरले तर भाग्यवंताची लक्षणे अंगी बाणतात. ॥३॥

करंट्यास आळस आवडे । यत्न कदापी नावडे । त्याची वासना वावडे । अधर्मीं सदा ।।४।।

करंट्याला आळस फार प्रिय असल्याने प्रयत्नाचे कष्ट कधीच नको असतात. चरितार्थासाठी सतत तो गैरमार्गाकडे वळतो. ॥४॥

सदा भ्रमिष्ट निदसुरा । उगेंचि बोले सैरांवैरा ।कोणीयेकाच्या अंतरा । मानेचिना ।।५।।

सतत भ्रमिष्टासारखा, झोपाळू व अकारण बरळत राहतो. तो कोणालाही नकोसा होतो. ॥५॥

लेहों नेणे वाचूं नेणे । सवदासुत घेऊं नेणे । हिशेब कितेब राखों नेणे । धारणा नाहीं ।।६।।

लिहिणे, वाचणे, घेणेदेणे करणे, हिशेब ठेवणे इ. काहीच येत नाही व लक्षातही काही राहत नाही. ॥६॥

हारवी सांडी पाडी फोडी । विसरे चुके नाना खोडी । भल्याचे संगतीची आवडी । कदापी नाहीं ।।७।।

हरवतो, सांडतो, पाडतो, फोडतो, विसरतो, सतत चुका करतो व खोड्याळ असतो. सज्जनांचा सहवास कधीच आवडत नाही. ॥७॥

चाट गडी मेळविले । कुकर्मी मित्र केले । खटनट येकवटिले । चोरटे पापी ।।८।।

थापेबाज व दुर्जन लोकांशी मैत्री करतो. वाकड्या विचाराचे, नाटकी, चोरटे व पापी माणसे जमवतो. ॥८॥

ज्यासीं त्यासीं कळकटा । स्वयें सदाचा चोरटा । परघातकी धाटामोटा । वाटा पाडी ।।९।।

सर्वांशी भांडणे उकरून काढणारा, चोरट्या नजरेचा व चोर, दगाफटका करण्यात पटाईत, व धीटपणे वाटमाऱ्या करतो. ॥९॥

दीर्घ सूचना सुचेचिना । न्याय नीति हे रुचेना । परअभिळासीं वासना । निरंतर ।।१०।।

दूरदर्शित्व मुळीच नाही, न्याय-नीती आवडत नाही व दुसऱ्याच्या धनादिकांवर ते लुबाडण्यासाठी सतत नजर असते. ॥१०॥

आळसें शरीर पाळिलें । परंतु पोटेंविण गेलें । सुडकें मिळेनासें जालें । पांघराया ।।११।।

आळसामुळे शरीराला त्रास देत नाही खरा, पण अन्न न मिळाल्याने ते खंगते. वस्त्र व पांघरुणालाही महाग होतो. ॥११॥

आळसें शरीर पाळी । अखंड कुंसी कांडोळी । निद्रेचे पाडी सुकाळीं । आपणासी ।।१२।।

आळसाने शरीर जोंबाळून ठेवून सतत कुशी खाजवत बसतो. (निरर्थक हालचाली करतो.) अखंड निद्राधीन राहतो. ॥१२॥

जनासीं मीत्री करीना । कठीण शब्द बोले नाना । मूर्खपणें आवरेना । कोणीयेकासी ।।१३।।

कोणाशी संबंध न ठेवता उलट सर्वांना कठोर शब्दांनी अनेक प्रकारे दुखवतो. तो एवढा मूर्ख असतो की त्याची कोणालाही समजूत घालता येत नाही. ॥१३॥

पवित्र लोकांमधें भिडावे । वोंगळामधें निशंक धांवे । सदा मनापासून भावे । जननिंद्य क्रिया ।।१४।।

पवित्र लोकांत जायला लाज वाटते पण घाणेरड्या लोकांत मोकळेपणाने वावरतो. जे कर्म लोक निंद्य समजतात ते मनापासून आवडते. ॥१४॥

तेथें कैंचा परोपकार । केला बहुतांचा संव्हार । पापी अनर्थी अपस्मार । सर्वअबद्धी ।।१५।।

असा माणूस परोपकार कुठला करणार! उलट तो पापी, लहरी, अनर्थकारक व सर्व प्रकारे बेताल माणूस अनेकांचे मोठे नुकसान करतो. ॥१५॥

शब्द सांभाळून बोलेना । आवरितां आवरेना । कोणीयेकासी मानेना । बोलणें त्याचें ।।१६।।

शब्द जपून बोलत नाही, कोणालाही आवरत नाही व त्याचे बोलणे कोणालाच पटत नाही. ॥१६॥

कोणीयेकास विश्वास नाहीं । कोणीयेकासीं सख्य नाहीं । विद्या वैभव कांहींच नाहीं । उगाचि ताठा ।।१७।।

कोणाशीच मैत्रीचे संबंध नसतात, शिक्षण किंवा पैसा काही नसले तरी अकारण गर्व धरून बसतो. ॥१७॥

राखावीं बहुतांचीं अंतरें । भाग्य येतें तदनंतरें । ऐसीं हें विवेकाचीं उत्तरें । ऐकणार नाहीं ।।१८।।

‘अनेकांची मने सांभाळावी तेव्हा भाग्योदय होतो’ इ. व्यावहारिक सुविचार ऐकूनही घेत नाही. ॥१८॥

स्वयें आपणास कळेना । शिकविलें तें ऐकेना । तयासी उपाय नाना । काये करिती ।।१९।।

स्वत:ला समजत नाही व दुसऱ्याचे ऐकत नाही अशाचा भाग्योदय कोणत्या उपायाने होणार? ॥१९॥

कल्पना करी उदंड कांहीं । प्राप्तव्य तों कांहींच नाहीं । अखंड पडिला संदेही । अनुमानाचे ।।२०।।

नाना प्रकारच्या मनोरथांत गुंग झाल्याने प्रत्यक्ष लाभ काहीच नसतो. सतत संशय व तर्ककुतर्कात अडकून पडतो. ॥२०॥

पुण्यमार्ग सांडिला मनें । पाप झडावें काशानें । निश्चय नाहीं अनुमानें । नास केला ।।२१।।

काही पुण्य मिळवावे असे मनातच येत नसल्याने पापाचे क्षालन कशाने होईल? कोणताच निश्चय धड नसल्याने संशय त्याचा नाश करतात. ॥२१॥

कांहींयेक पुर्तें कळेना । सभेमधें बोलों राहेना । बाष्कळ लाबाड ऐसें जना । कळों आलें ।।२२।।

कोणत्याही विषयाचे पूर्ण आकलन नसूनही चार-चौघात तोंड उघडल्याशिवाय राहत नाही! त्यामुळे त्याचा उथळपणा व अज्ञान सर्वांना कळते. नकलीपणा उघडा पडतो. ॥२२॥

कांहीं नेमकपण आपुलें । बहुत जनासी कळों आलें । तेंचि मनुष्य मान्य जालें । भूमंडळीं ।।२३।।

ज्याच्या वागण्या-बोलण्यातील नेटकेपणा सर्वांना कळून येतो त्यालाच जगात मानमान्यता मिळते. ॥२३॥

झिजल्यावांचुनी कीर्ति कैंची । मान्यता नव्हे कीं फुकाची । जिकडे तिकडे होते ची ची । अवलक्षणें ।।२४।।

झीज सोसल्यावाचून फुकट मानमान्यता व कीर्ती लाभत नाही. अवलक्षणे दिसली की सर्वत्र फजितीच फजिती होते. ।।२४।।

भल्याची संगती धरीना । आपणासी शाहाणे करीना । तो आपला आपण वैरी जाणा । स्वहित नेणे ।।२५।।

जो स्वत:चे हित लक्षात घेत नाही असा स्वत:शीच जणू वैर धरलेला तो, जाणत्यांची संगत धरून स्वत:ला शहाणा करीत नाही. ।।२५।।

लोकांसी बरें करावें । तें उसिणें सर्वेंचि घ्यावें । ऐसें जयाच्या जीवें । जाणिजेना ।।२६।।

लोकांना मदत केली की ते तात्काळ त्याची फेड करतात असे त्या जीवाला कळतच नाही. ।।२६।।

जेथें नाहीं उत्तम गुण । तें करंटपणाचें लक्षण । बहुतांसीं न मने तें अवलक्षण । सहजचि जालें ।।२७।।

जेथे उत्तम गुणसंपदा नसते तेथे करंटेपणा असतो. 'जे अनेकांना आवडत नाही ते अवलक्षण' ही सरळ व्याख्या करता येते. ।।२७।।

कार्याकारण सकळ कांहीं । कार्येंविण तो कांहींच नाहीं । निकामी तो दु:खप्रवाहीं । वाहातचि गेला ।।२८।।

जगात सर्वत्र कार्यकारण भाव आहे. दिल्याचे कार्य मिळण्याचे कारण होते. म्हणून अशा कार्याशिवाय काही हाताला लागत नाही. कार्य न करणारा दु:खाच्या प्रवाहात वाहत जातो. (जन हे सुखाचे । दिल्या घेतल्याचे ।। तुका.) ।।२८।।

बहुतांसीं मान्य थोडा । त्याच्या पापासी नाहीं जोडा । निराश्रई पडे उघडा । जेथें तेथें ।।२९।।

जो अनेकांना थोडाही आवडत नाही त्यासारखा पापी कोणी नाही. असा तो आश्रयरहित जागोजागी उघडा पडतो. त्याचे करंटेपण सर्वांना कळते. ।।२९।।

याकारणें अवगुण त्यागावे । उत्तम गुण समजोन घ्यावे । तेणें मनासारिखें फावे । सकळ कांहीं ।।३०।।

म्हणून उत्तम गुण समजावून घेऊन अवगुणांचा यत्नपूर्वक त्याग करावा. ह्यानेच सर्व काही मनासारखे घडून येईल. ।।३०।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'करंटलक्षणनिरूपणनाम' समास तिसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'करंटलक्षणनिरूपण' नावाचा तिसरा समास समाप्त

दशक एकोणिसावा : शिकवण

समास चवथा : सदेवलक्षणनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मागां बोलिलें करंटलक्षण । तें विवेकें सांडावें संपूर्ण । आतां ऐका सदेव लक्षण । परम सौख्यादायेंक ।।१।।

मागील समासात करंट्याची लक्षणे सांगितली. त्या सर्वांचा विचारपूर्वक त्याग करावा. आता अत्यंत सुख देणारी सुदैवी माणसाची लक्षणे ऐका. ॥१॥

उपजतगुण शरीरीं । परोपकारी नानापरी । आवडे सर्वांचे अंतरीं । सर्वकाळ ।।२।।

काहीजणांमध्ये दुसऱ्याला सतत मदत करण्यासारखे सद्‌गुण उपजतच असतात. ते सर्वांना मनापासून सतत आवडतात. ॥२॥

सुंदर अक्षर लेहों जाणे । चपळ शुद्ध वाचूं जाणे । अर्थांतर सांगों जाणे । सकळ कांहीं ।।३।।

सुंदर हस्ताक्षर, वेगाने व तरीही अस्खलित व शुद्ध उच्चारासह वाचणे, मुख्यार्थ, ध्वन्यर्थ वगैरे समजणे इत्यादी सर्व गुण असतात. ॥३॥

कोणाचें मनोगत तोडीना । भल्यांची संगती सोडीना । सदेवलक्षण अनुमाना । आणून ठेवी ।।४।।

कोणाचे मन दुखवीत नाही, सज्जनांची संगत सोडीत नाही व त्याचेकडे पाहून देवमाणूस कसा असतो त्याचा अंदाज येतो. ॥४॥

तो सकळ जनासी व्हावा । जेथें तेथें नित्य नवा । मूर्खपणें अनुमानगोवा । कांहींच नाहीं ।।५।।

तो सर्वांना हवाहवासा वाटतो. प्रत्येक ठिकाणी प्रथमच आल्यासारखा त्याचा आदरसत्कार होतो. त्याची एकही गोष्ट मूर्खाप्रमाणे अंदाजपंचे नसते. ॥५॥

नाना उत्तम गुण सत्पात्र । तेचि मनुष्य जगमित्र । प्रगट कीर्ती स्वतंत्र । पराधेन नाहीं ।।६।।

अनेक उत्तम गुणांमुळे ज्याची उत्तम पात्रता सिद्ध झाली आहे तो जगाचा सुहृद बनतो. त्याची कीर्ती प्रगट व कमाईची असते. प्रसारमाध्यमातून मिळालेली नसते! ॥६॥

राखे सकळांचें अंतर । उदंड करी पाठांतर । नेमस्तपणाचा विसर । पडणार नाहीं ।।७।।

तो सर्वांची मने सांभाळतो, सतत पाठपाठांतर करतो व न्यायनीती व रीतीने वागणे कधीही विसरत नाही. ॥७॥

नम्रपणें पुसों जाणे । नेमस्त अर्थ सांगों जाणे । बोलाऐसें वर्तो जाणे । उत्तम क्रिया ।।८।।

कोणाला काही विचारणे असेल तर नम्रता धरून विचारतो, शास्त्रशुद्ध अर्थ सांगतो व बोलतो तसे वागून दाखवतो. त्याचे सर्व करणे, वागणे उत्तम असते. ॥८॥

जो मानला बहुतांसी । कोणी बोलों न शके त्यासी । धगधगीत पुण्यरासी । माहांपुरुष ।।९।।

ज्याला बहुसंख्य लोक मानतात अशा तेजस्वी पुण्यसंपन्न महापुरुषाला नावे ठेवण्याची कोणाची हिंमत होत नाही. ॥९॥

तो परोपकार करितांचि गेला । पाहिजे तो ज्याला त्याला । मग काये उणें तयाला । भूमंडळीं ।।१०।।

जो सतत दुसऱ्यासाठी झिजतो तो सर्वांना हवाहवासा वाटतो.त्याला ह्या जगात काय कमी पडणार? (प्रत्यक्ष सत्ता नसूनही तो सत्ताधीश असतो.) ॥१०॥

बहुत जन वास पाहे । वेळेसी तत्काळ उभा राहे । उणें कोणाचें न साहे । तया पुरुषासी ।।११।।

बरेच लोक त्याच्या येण्याची वाट पाहतात. कारण त्यांच्या वेळीप्रसंगी तो मदतीसाठी तातडीने धावून येतो. त्याला इतरांची काही उणीव सहन होत नाही. ॥११॥

चौदा विद्या चौसष्टी कळा । जाणे संगीत गायेनकळा । आत्मविद्येचा जिव्हाळा । उदंड तेथें ।।१२।।

चौदा विद्या, चौसष्ट कला, संगीत-गायनाचे कौशल्य त्याचे जवळ असते. मुख्यत: त्याला अध्यात्म विद्येची अतिशय आवड असते. ॥१२॥

सकळांसी नम्र बोलणें । मनोगत राखोन चालणें । अखंड कोणीयेकाचें उणें । पडोंचि नेदी ।।१३।।

तो सर्वांजवळ नम्रतेने बोलतो, सर्वांना काय हवे ते ओळखून वागतो व कोणालाही कोणतीही उणीव वाटली तर ती भरून काढतो. ॥१३॥

न्याय नीति भजन मर्यादा । काळ सार्थक करी सदा । दरिद्रपणाची आपदा । तेथें कैची ।।१४।।

ज्याचे सर्व जीवन न्याय, नीती व उपासनेच्या चौकटीतील बंदिस्त स्थितीत चालते त्याला दारिद्र्याचे संकट कोठून येईल? ॥१४॥

उत्तमगुणें श्रृंघारला । तो बहुतामधें शोभला । प्रगट प्रतापें उगवला । मार्तंड जैसा ।।१५।।

उत्तम गुणांनी मंडित असलेला तो, पराक्रमरूप सूर्य प्रत्यक्ष उगवल्याप्रमाणे, सर्वांच्यात शोभतो. ॥१५॥

जाणता पुरुष असेल जेथें । कळ्हो कैचा उठेल तेथें । उत्तम गुणाविषीं रितें । तें प्राणी करंटें ।।१६।।

ज्या सभेत असा उत्तम पुरुष असतो तेथे वादंग कसे माजतील? ज्यांचेपाशी असे उत्तम गुण नसतात ती माणसे करंटी होत. ॥१६॥

प्रपंचीं जाणे राजकारण । परमार्थी साकल्य विवरण । सर्वांमधें उत्तम गुण । त्याचा भोक्ता ।।१७।।

प्रपंचातील व्यवहारकौशल्य व राजकारण तो उत्तम जाणतो. परमार्थात वेदांत शास्त्राचे उत्कृष्ट स्पष्टीकरण करतो व ज्यात जे उत्तम गुण असतील ते जाणून ते तो घेतो. ॥१७॥

मागें येक पुढें एक । ऐसा कदापी नाहीं दंडक । सर्वत्रांसी अलोलिक । तया पुरुषाची ।।१८।।

तोंडावर एक पाठीमागे एक असे त्याचे बोलणे चालणे कधीच नसते. सर्व लोकांनी त्याचे अलौकिकत्व चांगले जाणलेले असते. ॥१८॥

अंतरासी लागेल ढका । ऐसी वर्तणूक करुं नका । जेथें तेथें विवेका । प्रगट करी ।।१९।।

‘कोणाचेही अंत:करण कधी दुखवू नये’ असा विवेकाचा विचार तो सर्वांना सर्वत्र सांगतो. ॥१९॥

कर्मविधी उपासनाविधी । ज्ञानविधी वैराग्यविधी । विशाळ ज्ञात्रुत्वाची बुद्धी । चळेल कैसी ।।२०।।

कर्माचे कौशल्य, विधिवत उपासना, ज्ञानप्राप्तीची साधने, वैराग्याची हातोटी साधलेल्या त्या व्यापक ज्ञात्याची बुद्धी कशी बरे घसरेल? ॥२०॥

पाहातां अवघे उत्तम गुण । तयास वाईट म्हणेल कोण । जैसा आत्मा संपूर्ण । सर्वां घटीं ।।२१।।

आत्मा जसा सर्व देहात संपूर्ण व्यापून असतो त्याप्रमाणे त्याच्यात सर्व सद्‌गुण पुरेपूर असल्याने त्याला कोण नावे ठेवणार? ॥२१॥

आपल्या कार्यास तत्पर । लोक असती लाहानथोर । तैसाचि करी परोपकार । मनापासुनी ।।२२।।

लहानमोठी माणसे जशी स्वत:च्या कर्तव्याविषयी तत्पर असतात तसा हा परोपकार हेच कर्तव्य समजून त्यात मनापासून तत्पर असतो. ॥२२॥

दुसऱ्याच्या दु:खे दुखवे । दुसऱ्याच्या सुखें सुखावे । आवघेचि सुखी असावे । ऐसी वासना ।।२३।।

दुसऱ्याचे दु:ख हेच त्याचे दु:ख. दुसऱ्याच्या सुखाने होते तेच सुख. सर्वजण सुखी असावेत अशी त्याला तळमळ असते. ॥२३॥

उदंड मुलें नानापरी । वडिलांचें मन अवघ्यांवरी । तैसी अवघ्यांची चिंता करी । माहांपुरुष ।।२४।।

घरात अनेक स्वभावाची अनेक मुले असली तरी वडीलधाऱ्यांचे सर्वांवर सारखे लक्ष असते तशी तो महापुरुष सर्वांची चिंता वाहतो. ॥२४॥

जयास कोणाचें सोसेना । तयाची नि:कांचन वासना । धीकारिल्या धीकारेना । तोचि महापुरुष ।।२५।।

ज्याला कोणाचे उणें सहन होत नाही, ज्याची सर्वांच्या सुखासाठी निरपेक्ष इच्छा असते व कोणी कितीही नावे ठेविली तरी नाउमेद होत नाही तोच खरा महापुरुष. ॥२५॥

मिथ्या शरीर निंदलें । तरी याचें काये गेलें । ज्ञात्यासी आणि जिंतिलें । देहेबुद्धीनें ।।२६।।

मायिक शरीराची निंदा केल्याने काय होणार? 'शरीराची निंदा ही माझीच निंदा' अशी देहबुद्धी ज्ञात्याजवळ कधीतरी असेल काय? ॥२६॥

हें अवघें अवलक्षण । ज्ञाता देहीं विलक्षण । कांहीं तऱ्ही उत्तम गुण । जनीं दाखवावे ।।२७।।

देहबुद्धी हे कुलक्षणच आहे. आत्मज्ञानी पुरुष देहाहून वेगळा होऊन देहात राहतो! माणसाने जगाला उत्तम गुणांचा आदर्श घालून द्यावा. ॥२७॥

उत्तम गुणास मनुष्य वेधे । वाईट गुणासी प्राणी खेदे । तीक्षण बुद्धि लोक साधे । काये जाणती ।।२८।।

उत्तम गुणसंपदेकडे माणसे सहजच आकृष्ट होतात. दुर्गुण पाहताच माणसे नाराज होतात. सामान्य माणसाला महान बुद्धिमंताच्या बुद्धीची धार कशी कळणार? ॥२८॥

लोकीं अत्यंत क्षमा करिती । आलियां लोकांचे प्रचिती । मग ते लोक पाठी राखती । नाना प्रकारीं ।।२९।।

'हा माणूस पराकोटीचा क्षमाशील आहे' असे लोकांच्या लक्षात आले की समाज त्या क्षमावंताला हरप्रकारे व हरप्रसंगी पाठिंबा देतो व सांभाळतो. ॥२९॥

बहुतांसी वाटे मी थोर । सर्वमान्य पाहिजे विचार । धीर उदार गंभीर । माहांपुरुष ।।३०।।

'मी मोठा आहे' असे कित्येकांना वाटते! पण सर्वांना तसे वाटले पाहिजे ना!! खरा महापुरुष धैर्यवान, उदार व प्रत्येक गोष्टीचा सखोल वेध घेणारा असतो. ॥३०॥

जितुके कांहीं उत्तम गुण । तें समर्थाचें लक्षण । अवगुण तें करंटलक्षण । सहजचि जालें ।।३१।।

जेवढी उत्तम गुणांची लक्षणे ती सर्व समर्थांची व अवगुणांची लक्षणे करंट्याची असतात हे ओघानेच आले. ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'सदेवलक्षणनिरूपणनाम' समास चवथा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'सदेवलक्षणनिरूपण' नावाचा चवथा समास समाप्त

दशक एकोणिसावा : शिकवण

समास पाचवा : देहमान्यनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मातीचे देव धोंड्याचे देव । सोन्याचे देव रुप्याचे देव । काशाचे देव पितळेचे देव । तांब्याचे देव चित्रलेपे ।।१।।

रुविच्या लांकडाचे देव पोंवळ्यांचे देव । बाण तांदळे नर्मदे देव । शालिग्राम काश्मिरी देव । सूर्यकांत सोमकांत ।।२।।

तांब्रनाणीं हेमनाणीं । कोणी पूजिती देवार्चनीं । चक्रांगीत चक्रतीर्थाहुनी । घेऊन येती ।।३।।

माती, दगड, सोने, रुपे, कासे, पितळ, तांबे ह्या धातूंचे देव, लिंपून केलेले देव, रूईचे लाकूड, पोवळे ह्यांचे देव, बाण, तांदळे, नर्मदेतील गोटे, शालिग्राम, केशर, सूर्यकांत व चंद्रकांत मणी, सोने व तांब्याची नाणी इत्यादीकांना देव मानून त्यांची अर्चनभक्तीत उपासना करतात. काही चक्रतीर्थातील वलयांकित गोटे पूजतात. ॥१-३॥

उदंड उपासनेचे भेद । किती करावे विशद । आपलाले आवडीचा वेध । लागला जनीं ।।४।।

असे उपासनेतील उपास्यांचे किती प्रकार सांगावेत? जो-तो आपल्या आवडीची उपासना करतो. ॥४॥

परी त्या सकळांचें हि कारण । मुळीं पाहावें स्मरण । तया स्मरणाचे अंश जाण । नाना देवतें ।।५।।

पण हे सर्व उपास्य पदार्थ 'एकोऽहं' ह्या मूळ स्फुरणातून झालेल्या सृष्टीतील आहेत. सर्व दैवते त्या स्फुरणाचे अंश आहेत. ॥५॥

मुळीं द्रष्टा देव तो येक । त्याचे जाहाले अनेक । समजोन पाहातां विवेक । उमजों लागे ।।६।।

ईक्षण करणारा किंवा साक्षी ईश्वर हा मूळचा देव असून त्याचेच अनेक देव झाले. विवेकाने नीट विचार केला की हे लक्षात येते. ॥६॥

देह्यावेगळी भक्ति फावेना । देह्यावेगळा देव पावेना । याकारणें मूळ भजना । देहेचि आहे ।।७।।

देहावाचून भक्ती करताही येत नाही व देहधारी देवावाचून देवाचे दर्शनही होत नाही. म्हणून भजनासाठी देह हेच मूळ आहे. ॥७॥

देहे मुळींच केला वाव । तरी भजनासी कैंचा ठाव । म्हणोनी भजनाचा उपाव । देह्यात्मयोगें ।।८।।

अजातवादाने देहाचे अस्तित्वच नाकारले तर उपासनेला आधार कोणाचा? म्हणून आत्म्यासह देह मानूनच उपासना सिद्ध होते. ॥८॥

देहेंविण देव कैसा भजावा । देहेंविण देव कैसा पुजावा । देह्याविण मोहछाव कैसा करावा । कोण्या प्रकारें ।।९।।

देहावाचून देवाचे भजन, पूजन व जयंती यांसारखे महोत्सव कसे साजरे होणार? ॥९॥

अत्र गंध पत्र पुष्प । फल तांबोल धूप दीप । नाना भजनाचा साक्षेप । कोठें करावा ।।१०।।

अत्तर लावणे, गंध विलेपन, पाने, फुले, फळे वहाणे, विडा देणे, धूप घालणे, दिवा ओवाळणे, इ. उपासनांचे

विधी कोणाला करावेत? ॥१०॥

देवाचें तीर्थ कैसें घ्यावें । देवासी गंध कोठें लावावें । मंत्रपुष्प तरी वावें । कोणें ठाईं ।।११।।

देवाचे तीर्थ कसे घेणार? त्याला गंध कोठे लावणार? मंत्रपुष्पांजली कशी वाहणार? ॥११॥

म्हणोनी देह्याविण आडतें । अवघें सांकडेंचि पडतें । देह्याकरितां घडतें । भजन कांहीं ।।१२।।

म्हणून देहावाचून उपासना अडते. तो नसेल तर अडचणी येतात. देहामुळेच उपासना घडते. ॥१२॥

देव देवता भूतें देवतें । मुळींचें सामर्थ्य आहे तेथें । अधिकारें नाना देवतें । भजत जावीं ।।१३।।

देव, देवता, भूते, दैवते इत्यादिकांत सर्व शक्तिमान ईश्वराच्या अंशाने सामर्थ्य आहे. म्हणून प्रसंग व अधिकारानुसार त्यांची उपासना करावी. ॥१३॥

नाना देवीं भजन केलें । तें मूळ पुरुषासी पावलें । याकारणें सन्मानिलें । पाहिजे सकळ कांहीं ।।१४।।

अनेक देवांची उपासना केली तरी ती त्या ईश्वरालाच पोहोचते. ह्या भावनेने ह्या सर्वांची श्रद्धेने उपासना करावी. ॥१४॥

मायावल्ली फांपावली । नाना देहेफळीं लगडली । मुळींची जाणीव कळों आली । फळामधें ।।१५।।

मायारूप वेलीच्या अफाट पसाऱ्याला लाखो देहरूप फळे लागली असून त्या सर्व फळांत शुद्ध जाणीव कळा असल्याचे लक्षात येते. ॥१५॥

म्हणोनी येळील न करावें । पाहाणें तें येथेंचि पाहावें । ताळा पडतां राहावें । समाधानें ।।१६।।

म्हणून अनेकविध उपासनांचाही कंटाळा करू नये. त्यातच ईश्वराची उपासना पाहण्यास शिकावे. तसा निश्चय झाला की समाधानात राहावे. ॥१६॥

प्राणी संसार टाकिती । देवास धुंडीत फिरती । नाना अनुमानीं पडती । जेथे तेथें ।।१७।।

सामान्य उपासक संसाराकडे दुर्लक्ष करून देवाच्या शोधात फिरत असता जागोजागी संशयातच गुरफटत जातात. (प्रत्येक ठिकाणी देवाची वेगळीच तऱ्हा दिसते.) ॥१७॥

लोकांची पाहातां रीती । लोक देवार्चनें करिती । अथवा क्षत्रदेव पाहाती । ठाईं ठाईं ।।१८।।

अथवा नाना अवतार । ऐकोनी धरिती निर्धार । परी तें अवघें सविस्तर । होऊन गेलें ।।१९।।

येक ब्रह्मविष्णुमहेश । ऐकोन म्हणतीं हे विशेष । गुणातीत जो जगदीश । तो पाहिला पाहिजे ।।२०।।

सामान्य भक्तांत अशी पद्धत आहे की ते घरातील देवांची पूजा करतात किंवा अनेक तीर्थ- क्षेत्रातील देवांची उपासना करतात. किंवा अनेक अवतारांच्या कथा ऐकून त्यांतील एकाचा 'हाच देव' असा निश्चय करतात. पण हे अवतार तर भूतकाळात गडप झालेले असतात. काही जण ब्रह्मदेव, विष्णू व महेशांची कीर्ती ऐकून 'हे देव अधिक सामर्थ्यशाली आहेत' असा निश्चय करतात. पण त्रिगुणातीत 'ब्रह्म' ह्या देवाचाच 'तो मी' असा अनुभव घ्यावा. ॥१८-२०॥

देवासी नाहीं थानमान । कोठें करावें भजन । हा विचार पाहातां अनुमान । होत जातो ।।२१।।

देव देशाने व मापाने सीमित नसल्याने त्याची उपासना कोठे करावी असा विचार करू लागले तर संशयांचीच रांग लागते. ॥२१॥

नसतां देवाचें दर्शन । कैसेन होईजे पावन । धन्य धन्य ते साधुजन । सकळ जाणती ।।२२।।

देवाचे दर्शन झाले नाही, तर मुक्ती कशी मिळणार हा विचार त्यांना भंडावून सोडतो. ह्या प्रश्नाचे यथार्थ उत्तर जाणणारे साधू धन्य होत. ॥२२॥

भूमंडळीं देव नाना । त्यांची भीड उलंघेना । मुख्य देव तो कळेना । कांही केल्यां ।।२३।।

पृथ्वीवर लक्षावधी देव आहेत. त्यांना दूर सारता आले नाही, तर मुख्य देव (ब्रह्म) काही केले तरी अनुभवाला येत नाही. ।।२३।।

कर्तुत्व वेगळें करावें । मग त्या देवासी पाहावें । तरीच कांहीयेक पडे ठावें । गौप्यगुह्य ।।२४।।

ईश्वराचे जगत् रचनारूप कर्तृत्व विचाराने दूर केल्यावर ब्रह्मरूप देवाचा अनुभव येतो. राजगुह्य जाणण्याची हीच रीत आहे. (मायेची नामे व रूपे, ईश्वरी सृष्टीतील अस्ति, भाति व प्रिय ह्यांचा विचाराने बाध केल्यावरच ब्रह्मानुभव येतो.) ।।२४।।

तें दिसेना ना भासेना । कल्पांतीं हि नासेना । सुकृतावेगळें विश्वासेना । तेथें मन ।।२५।।

ब्रह्म ज्ञानेंद्रियांनी कळत नाही, अंत:करण वृत्तीला त्याचे ज्ञान होत नाही व कल्पांतीही ते अविनाशी राहते. पूर्वसुकृत फार मोठे असल्याशिवाय त्यावर श्रद्धा बसून त्याचा दृढ निश्चय होत नाही. ।।२५।।

उदंड कल्पिते कल्पना । उदंड इछिते वासना । अभ्यांतरीं तरंग नाना । उदयातें पावती ।।२६।।

जीव असंख्य कल्पना करीत राहतो. वासनांच्या इच्छांची रांग संपत नाही व अंत:करणात कित्येक विचारतरंग उठत राहतात. ।।२६।।

म्हणोनी कल्पनारहित । तेचि वस्तु शाश्वत । अंत नाहीं म्हणोनी अनंत । बोलिजे तया ।।२७।।

म्हणून शाश्वत ब्रह्माचा अनुभव हवा असेल तर कल्पना शांत करावी. ब्रह्म अपार असल्याने त्याला अनंत म्हणतात. ।।२७।।

हें ज्ञानदृष्टीनें पाहावें । पाहोनी तेथेंचि राहावें । निजध्यासें तद्रूप व्हावें । संगत्यागें ।।२८।।

ज्ञानाच्या डोळ्याने ते अनुभवून साभास अंत:करण वृत्ती त्यातच लीन करावी. देह व जगताच्या संगाचा त्याग करून निदिध्यासनाने तेथे स्थिर व्हावे. ।।२८।।

नाना लीळा नाना लाघवें । तें काये जाणिजे बापुड्या जीवें । संतसंगें स्वानुभवें । स्थिति बाणे ।।२९।।

त्या तद्रुपतेचे अनुभव व कौतुक किती म्हणून सांगावे? ते अज्ञानी जीवाला कसे कळणार? संतसहवासात ब्रह्मानुभव आल्यावर ती आत्मस्थिती बाणते. विज्ञान होते. ।।२९।।

ऐसी सूक्ष्म स्थिती गती । कळतां चुके अधोगती । सद्‌गुरुचेनि सद्‌गती । तत्काळ होते ।।३०।।

ही सूक्ष्म स्थिती, तिने प्राप्त होणारी गतिरहित गती लक्षात येऊन अनुभवली की जन्ममरणांची अधोगती चुकते. सद्‌गुरुकृपेने तात्काळ सायुज्यमुक्ती मिळते. ।।३०।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'देहमान्यनिरूपणनाम' समास पाचवा

गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'देहमान्यनिरूपण' नावाचा पाचवा समास समाप्त

दशक एकोणिसावा : शिकवण

समास सहावा : बुद्धिवादनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

परमार्थी आणि विवेकी । त्याचें करणें माने लोकीं । कां जे विवरविवरों चुकी । पडोंचि नेदी ।।१।।

जो मोक्षार्थी वेदान्तशास्त्रातील विवेक समजावून सांगताना जराही अद्वैताची धार सोडून बाहेर जात नाही व तर्कसंगत मांडणी करतो त्याचे ते करणे जगाला मान्य होते. ॥१॥

जो जो संदेह वाटे जना । तो तो कदापी करीना । आदिअंत अनुमाना । आणून सोडी ।।२।।

लोकांच्या मनात संशय निर्माण होईल असे विवरण तो कधीच करीत नाही. उपक्रम व उपसंहाराची एकवाक्यता सर्वांना समजेल अशा पद्धतीने करून दाखवतो. ॥२॥

स्वतां निस्पृह असेना । त्याचें बोलणेंचि मानेना । कठीण आहे जनार्दना । राजी राखणें ।।३।।

विवेकाच्या जोडीला वैराग्य नसलेल्याचे बोलणे कोणीच मनावर घेत नाही. जनतेच्या हृदयातील जनार्दन संतुष्ट करणे कठीण आहे. ॥३॥

कोणी दाटून उपदेश देती । कोणी मध्यावर्ती घालिती । ते सहजचि हळु पडती । लालचीनें ।।४।।

विवेकयुक्त वैराग्य नसलेले वक्ते स्वत:ला गुरू समजून श्रोत्यांना बळजबरीने गुरुपदेश देतात. काही तर त्यासाठी हस्तकांचीही योजना करतात. हे लोभी सहजच मागे पडतात. ॥४॥

जयास सांगावा विवेक । तोचि जाणावा प्रतिकुंचक । पुढें पुढें नासक । कारबार होतो ।।५।।

त्यांनी ज्याला उपदेश दिलेला असतो तेच पुढे विरोधक बनून सर्व डाव उधळला जातो. ॥५॥

भावास भाऊ उपदेश देती । पुढें पुढें होते फजीती । वोळखीच्या लोकांत महंती । मांडूंचि नये ।।६।।

भाऊ जेव्हा भावाला उपदेश देतो तेव्हा त्यांच्या प्रापंचिक स्तरावरील संबंधांमुळे व पूर्वग्रहांमुळे पुढे फजितीच होते! म्हणून नातलग व मित्र ह्यांच्यात गुरू-शिष्य संबंध असू नयेत (निवृत्ति-ज्ञानदेव अत्यंत सन्माननीय अपवाद.) ॥६॥

पहिलें दिसे परी नासे । विवेकी मान्य करिती कैसे । अविवेकी ते जैसे तैसें । मिळती तेथें ।।७।।

असे संबंध सुरुवातीला कौतुकाचे दिसतात, पण पुढे हमखास बिघडतात. हे बिघडलेले संबंध जाणकारांना कसे रुचतील? मूर्ख मात्र जसे आहे तसे स्वीकारून बसतात. ॥७॥

भ्रतार शिष्य स्त्री गुरु । हाहि फटकाळ विचारु । नाना भ्रष्टाकारी प्रकारु । तैसाचि आहे ।।८।।

पत्नी गुरू व पती शिष्य हाही संबंध वाह्यात आहे. अनेक प्रकारच्या भ्रष्टाचारांपैकीच हा आहे. (दत्तभार्गव संवादांतील अपवाद.) ॥८॥

प्रगट विवेक बोलेना । झांकातापा करी जना । मुख्य निश्चय अनुमाना । आणूंच नेदी ।।९।।

सर्वांसाठी खुलेपणाने आध्यात्मिक विवेक न सांगता, काहींना गाठून चार थापा व छा छू करून अस्सल अद्वैतानुभवाचा अंदाजही येऊ देत नाही. ॥९॥

हुकीसरिसा भरीं भरे । विवेक सांगतां न धरे । दुरीदृष्टीचे पुरे । साधु नव्हेती ।।१०।।

लहरी व तऱ्हेवाईक वागण्यात भूषण मानतो, कोणाचे शास्त्रशुद्ध सांगणे ऐकून घेत नाही. असले साधू मोक्षाची

दूरदृष्टी ठेवणारे व परिपूर्ण नसतात. ॥१०॥

कोण्हास कांहींच न मागावें । भगवद्भजन वाढवावें । विवेकबळें जन लावावे । भजनाकडे ।।११।।

कोणाकडून कोणती अपेक्षा न ठेवता उपासनामार्ग स्वच्छ करून वाढवावा व विवेकाचे बळाने लोकांना भगवद्भजनाला लावावे. ज्ञानपूर्वक उपासना करावी व करवावी. ॥११॥

परांतर रक्षायाचीं कामें । बहुत कठीण विवेकवर्में । स्वइछेनें स्वधर्में । लोकराहाटी ।।१२।।

विवेकाची वर्मे सांगता सांगताच इतरांची मने सांभाळण्याचे कार्य फार कठीण आहे. लोकांना स्वधर्माचे महत्त्व पटून लोकजीवन स्वेच्छेने धर्माला धरून चालावे. ॥१२॥

आपण तुरुक गुरु केला । शिष्य चांभार मेळविला । नीच यातीनें नासला । समुदाव ।।१३।।

स्वत: मुसलमान गुरू करून कसाबसा चांभार शिष्य मिळवितो. अशा हलक्या प्रवृत्तींमध्ये व्यवहार घडल्यास लोकजीवन गढूळ होते. ॥१३॥

ब्राह्मणमंडळ्या मेळवाव्या । भक्तमंडळ्या मानाव्या । संतमंडळ्या शोधाव्या । भूमंडळीं ।।१४।।

ब्राह्मणांच्या समुदायात मिसळावे, सर्व भक्तांना मान द्यावा व जगातील संतांच्या शोधात रहावे. ॥१४॥

उत्कट भव्य तेंचि घ्यावें । मळमळीत अवघेंचि टाकावें । निस्पृहपणें विख्यात व्हावें । भूमंडळीं ।।१५।।

ह्या जगातील उत्कृष्ट व भव्य असेल त्याचा आदर्श ठेवावा किंवा स्वीकार करावा व हलके व दर्जाहीन असेल त्याचा त्याग करावा. स्वत:च्या वैराग्यवृत्तीने जगात प्रसिद्ध व्हावे. ॥१५॥

अक्षर बरें वाचणें बरें । अर्थांतर सांगणें बरें । गाणें नाचणें अवघेंचि बरें । पाठांतर ।।१६।।

वळणदार अक्षर, स्पष्ट उच्चारासह अर्थाचे भान ठेवून वाचणे, कीर्तनातील गायन शास्त्रीय संगीताचे आधाराने करणे, कथा खुलवण्यापुरते नाचणे व भरपूर पाठ पाठांतर ह्या सर्व बाबी महंताजवळ असाव्यात. ॥१६॥

दीक्षा बरी मीत्री बरी । तीक्ष्ण बुधी राजकारणी बरी । आपणास राखे नानापरी । अलिप्तपणें ।।१७।।

महंताची दीक्षा व मैत्री फलदायी असते. राजकारणात लागणारी तीव्र बुद्धी त्याच्यापाशी असते. समाजात सर्व क्षेत्रात सहजतेने वावरणारा महंत अलिप्तपणे वागून स्वत:ला सांभाळतो. ॥१७॥

अखंड हरिकथेचा छंदु । सकळांस लागे नामवेदु । प्रगट जयाचा प्रबोधु । सूर्य जैसा ।।१८।।

सतत हरिकथा करण्याचा महंताला नादच असावा. सर्वांना नामस्मरणाचा वेध लागेल असे त्याने करावे. त्याचे वेदांतशास्त्राचे प्रबोधन सूर्यप्रकाशासारखे स्वच्छ असावे. ॥१८॥

दुर्जनासी राखों जाणे । सज्जनासी निवऊं जाणे । सकळांचे मनीचें जाणे । ज्याचें त्यापरीं ।।१९।।

दुर्जनांशी जुळवून घेऊन त्यांना बिथरू देत नाही; सज्जनांचे सर्व प्रकारे समाधान करतो. सर्वांचे मनोगत लक्षात घेऊन प्रत्येकाशी त्याप्रमाणे वागतो. ॥१९॥

संगतीचें मनुष्य पालटे । उत्तम गुण तत्काळ उठे । अखंड अभ्यासीं लगटे । समुदाव ।।२०।।

त्याच्या संगतीने इतरांचे दुर्गुण जातात, त्यांच्यातील उत्तम गुण लवकरच व्यक्त होऊ लागतात व समाजाचा मोठा भाग सातत्याने अध्यात्माच्या अभ्यासाला लागतो. ॥२०॥

जेथें तेथें नित्य नवा । जनासी वाटे हा असावा । परंतु लालचीचा गोवा । पडोंचि नेदी ।।२१।।

तो जातो तेथे नव्याने आल्यासारखा उत्साह वाटून त्या लोकांना त्याने तेथेच राहावे असे वाटते. पण हा अशा मोहात अडकत नाही. ॥२१॥

उत्कट भक्ति उत्कट ज्ञान । उत्कट चातुर्य उत्कट भजन । उत्कट योग अनुष्ठान । ठाईं ठाईं ।।२२।।

जागोजागी उत्कट भक्ती, शास्त्रशुद्ध अद्वैतवेदान्त, परिपूर्ण चातुर्य व गंभीर योगानुष्ठान असेल असे कार्य करतो. ॥२२॥

उत्कट निस्पृहता धरिली । त्याची कीर्ति दिगांतीं फांकली । उत्कट भक्तीनें निवाली । जनमंडळी ।।२३।।

परिपूर्ण वैराग्याने सर्वत्र उदंड कीर्ती होऊन उत्कट भक्तीने सर्व माणसांचे समाधान होते. ॥२३॥

कांहीं येक उत्कटेविण । कीर्ति कदापि नव्हे जाण । उगेंच वणवण हिंडोन । काये होतें ।।२४।।

उत्कटपणाशिवाय कीर्ती कधीच मिळत नाही. केवळ वणवण हिंडून खरे कार्य कसे होईल? ॥२४॥

नाहीं देह्याचा भरंवसा । केव्हां सरेल वयसा । प्रसंग पडेल कैसा । कोण जाणे ।।२५।।

स्वत:चा देह केव्हा पडेल व आयुष्य संपेल ते सांगता येत नाही. कोणता प्रसंग केव्हा येईल ते कोण सांगणार? ॥२५॥

याकारणें सावधान असावें । जितुकें होईल तितुकें करावें । भगवत्कीर्तीनें भरावें । भूमंडळ ।।२६।।

म्हणून सतत सतर्क राहून होईल तेवढे कार्य करावे. भगवंताच्या गुणानुवादाने जग भरावे. ॥२६॥

आपणास जें जें अनकूळ । तें तें करावें तात्काळ । होईना त्यास निवळ । विवेक उमजावा ।।२७।।

स्वत:ला जेथे अनुकूलता दिसेल ती तात्काळ कार्यासाठी वापरावी. जे कार्य घडत नाही त्याचा शांतपणे विचार करावा. ॥२७॥

विवेकामधें सांपडेना । ऐसें तो कांहींच असेना । येकांतीं विवेक अनुमाना । आणून सोडी ।।२८।।

शांतपणे विचार केल्यावर समजत नाही असे काहीच नाही, एकांतात चौफेर विचार केल्यावर तो उत्तरापर्यंत आणून सोडतो. ॥२८॥

अखंड तजवीजा चाळणा जेथें । पाहातां काय उणें तेथें । येकांतेंविण प्राणीयांतें । बुद्धि कैसी ।।२९।।

जेथे सतत विचार व त्यानुसार उपाय असतात तेथे काय कमी पडणार? एकांतात विचार केल्याशिवाय बुद्धीला योग्य विचार कसा स्फुरेल? ॥२९॥

येकांती विवेक करावा । आत्माराम वोळखावा । येथून तेथवरी गोवा । कांहींच नाहीं ।।३०।।

म्हणून एकांतात आत्मानात्मविचार करून आत्माराम स्पष्टपणे जाणावा. म्हणजे गोंधळाला कोठेच वाव मिळत नाही. ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'बुद्धिवादनिरूपणनाम' समास सहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'बुद्धिवादनिरूपण' नावाचा सहावा समास समाप्त

दशक एकोणिसावा : शिकवण

समास सातवा : यत्ननिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

कथेचें घमंड भरून द्यावें । आणी निरुपणीं विवरावें । उणें पडोंचि नेदावें । कोणीयेकविषीं ।।१।।

हरिकथेचे पुरेपूर माप श्रोत्यांच्या पदरात घालावे. त्याबरोबर वेदांतशास्त्राचेही स्पष्टीकरण करून ह्या दोन्हीत काही उणीव राहू देऊ नये. ॥१॥

भेजणार खालें पडिला । तो भेजणारीं जाणितला । नेणता लोक उगाच राहिला । टकमकां पाहात ।।२।।

डोंबारी तारेची कसरत करताना खाली पडला तर तो का पडला हे डोंबाऱ्यालाच कळते. इतर प्रेक्षक त्याकडे उगीच डोळे विस्फारून पाहत राहतात. ॥२॥

उत्तर विलंबी पडिलें । श्रोतयांस कळों आलें । म्हणिजे महत्व उडालें । वक्तयाचें ।।३।।

प्रवचन-कीर्तनात श्रोत्यांनी प्रश्न विचारला असता त्याचे तात्काळ योग्य उत्तर दिले नाही, तर ते त्यांच्या लक्षात येऊन वक्त्याची प्रतिष्ठा कमी होते. ॥३॥

थोडें बोलोनि समाधान करणें । रागेजोन तरी मन धरणें । मनुष्य वेधींच लावणें । कोणीयेक ।।४।।

वक्त्याने नेमक्या शब्दात उत्तर द्यावे. श्रोत्यांचा राग आला तरी त्यांचे मन दुखवू नये व त्यांना स्वत:कडे आकृष्ट करून घ्यावे. ॥४॥

सोसवेना चिणचिण केली । तेथें तामसवृत्ती दिसोन आली । आवघी आवडी उडाली । श्रोतयाची ।।५।।

श्रोत्यांचे प्रश्न विचारणे न आवडून वक्त्याने चिडचिड केली तर त्याच्या तमोगुणाचे दर्शन होऊन श्रोत्यांना वाटणारी निरूपणाची आवड कमी होते. किंवा वक्त्याविषयी आदर कमी होतो. ॥५॥

कोण कोण राजी राखिले । कोण कोण मनी भंगिले । क्षणक्षणा परीक्षिले । पाहिजे लोक ।।६।।

आपण आजपर्यंत कोणाला प्रसन्न ठेवले व किती जणांची मने मोडली ते लोकांचे निरीक्षण करून सतत पाहिले पाहिजे. ॥६॥

शिष्य विकल्पें रान घेतो । गुरु मागें मागें धांवतो । विचार पाहों जातां तो । विकल्पचि अवघा ।।७।।

शिष्याने शंकांचे रान उठवावे व गुरूने त्याची मनधरणी करण्यासाठी आर्जवे करावीत असे असेल तर सर्वत्र संशयाचे साम्राज्य आहे असे जाणावे. (शिष्यत्व, गुरुत्व व त्यामुळे परमार्थ ह्या सर्वांविषयीच संशय निर्माण व्हावा अशी परिस्थिती येते.) ॥७॥

आशाबद्धी क्रियाहीन । नाहीं च्यातुर्याचें लक्षण । ते महंतीची भणभण । बंद नाहीं ।।८।।

जो महंत आशा-अपेक्षांनी दीन, आचारभ्रष्ट व चातुर्यरहित असतो त्याच्या महंतीची सर्वांना पीडा होऊन कोणालाच काही धरबंध उरत नाही. ॥८॥

ऐसे गोसावी हळु पडती । ठाईं ठाईं कष्टी होती । तेथें संगतीचे लोक पावती । सुख कैचें ।।९।।

असे महंत हळूहळू अपयशी होऊन जागोजागी कष्टी होतात. अशा परिस्थितीत त्यांच्या शिष्यांना व कार्यकर्त्यांना

सुख कसे होईल? ॥९॥

जिकडे तिकडे कीर्ति माजे । सगट लोकांस हव्यास उपजे । लोक राजी राखोन कीजे । सकळ कांहीं ।।१०।।

ह्याउलट लोकांची मने सांभाळून सर्व कार्य केले तर महंताची सर्वत्र कीर्ती होऊन सर्वांनाच भक्ती व अध्यात्माची अनिवार गोडी लागते. ॥१०॥

परलोकीं वास करावा । समुदाव उगाच पाहावा । मागण्याचा तगादा न लवावा । कांहीं येक ।।११।।

महंताने स्वत:च्या गावाच्या क्षेत्रापासून दूर जाऊन समाजाचे त्रयस्थपणाने निरीक्षण करावे. योग्य माणसे हेरून कार्य उभारताना कोणाकडेही पैसे व सामग्री मागण्याचा तगादा लावू नये. ॥११॥

जिकडे जग तिकडे जगन्नायेक । कळला पाहिजे विवेक । रात्रीदिवस विवेकी लोक । सांभाळीत जाती ।।१२।।

'जिकडे समाज तिकडे ईश्वर' हा नियम कायमचा ठसला पाहिजे. विवेकी महंत त्याचे अखंड भान ठेवतात. ॥१२॥

जो जो लोक दृष्टीस पडिला । तो तो नष्ट ऐसा कळला । अवघेच नष्ट येकला भला । काशावरूनी ।।१३।।

समाजातील प्रत्येक माणूस वाईट आहे असे ज्याला वाटते त्याने स्वत:ही त्याच समाजाचा घटक असल्याचे लक्षात घ्यावे. मग तोच एक चांगला कशावरून? ॥१३॥

वोस मुलकीं काये पाहावें । लोकांवेगळें कोठें राहावें । तऱ्हें खोटी सांडतें घ्यावें । कांहीं येक ।।१४।।

ओसाड प्रदेशात राहून काय उपयोग? समाज सोडून कोठे राहणार? म्हणून तऱ्हेवाईकपणा करून खोटेपणा पदरात घेऊ नये. समाजाशी जुळते घेण्यासाठी प्रसंगी पडते घ्यावे. ॥१४॥

तस्मात लोकिकीं वर्ततां नये । त्यास महंती कामा नये । परत्र साधनाचा उपाये । श्रवण करून असावें ।।१५।।

म्हणून ज्याला समाजात मिसळून राहता येत नाही त्याने महंती करू नये. व्यक्तिगत मोक्षाचा विचार करून वेदांतशास्त्राचे श्रवणादी करावे. ॥१५॥

आपणासीं बरें पोहतां नये । लोक बुडवावयाचें कोण कार्य । गोडी आवडी वायां जाये । विकल्पचि अवघा ।।१६।।

ज्याला नीट पोहता येत नाही त्याने 'मी तुला पोहावयास शिकवतो' असे म्हणून इतरांना का बुडवावे? त्याप्रमाणे टाकाऊ महंताच्या नादी लागून सामान्य माणसाची परमार्थाची आवड व गोडी वाया जाते. सर्वत्र संशयाचे वातावरण तयार होते. ॥१६॥

अभ्यासें प्रगट व्हावें । नाहीं तरी झांकोन असावें । प्रगट होऊन नासावें । हें बरें नव्हे ।।१७।।

म्हणून महंताने व्यवहार व अध्यात्म ह्या दोन्हींचा पूर्ण अभ्यास करून महंतीला प्रारंभ करावा. महंतीचा मांड मांडून नंतर तो मोडणे इष्ट नाही. ॥१७॥

मंद हळु हळु चालतो । चपळ कैसा अटोपतो । अरबी फिरवणार तो । कैसा असावा ।।१८।।

सावकाश चालणारा सामान्य घोडा बाळगणाराला वेगवान व बलवान अरबी घोडा सांभाळता कसा येईल? तोही तसाच पाहिजे. ॥१८॥

हे धकाधकीचीं कामें । तीक्ष्ण बुद्धीचीं वर्मे । भोळ्या भावार्थे संभ्रमें । कैसें घडे ।।१९।।

महंतीत फार कष्ट असतात. मर्मग्राही व तीक्ष्ण बुद्धी असावी लागते. भोळसट रेम्याडोक्याची ही कामे नव्हेत. ॥१९॥

सेत केलें परी वाहेना । जवार केलें परी फिरेना । जन मेळविलें परी धरेना । अंतर्यामीं ।।२०।।

शेतीत धान्य पिकवून जर ते वाहून बाजारात नेले नाही, दागिने तयार केले पण विक्रीसाठी फिरती केली नाही व कार्यकर्ते गोळा केले पण त्यांना सांभाळले नाही, तर सर्व फुकट जाते. ॥२०॥

जरी चढती वाढती आवडी उठे । तरी परमार्थ प्रगटे । घसघस करितां विटे । सगट लोकु ।।२१।।

जर सर्वांना चढती वाढती अध्यात्माची गोडी लागली तर त्यातून मोक्षश्री प्रगटू लागते. लोकांशी घासाघीस करीत राहिले तर लोक कंटाळून जातात. ॥२१॥

आपलें लोकांस मानेना । लोकांचें आपणांस मानेना । अवघा विकल्पची मना । समाधान कैचें ।।२२।।

आपले वागणे-बोलणे लोकांना पटत नाही व लोक आपल्या मनासारखे नाहीत अशा स्थितीत संशयाचेच वातावरण तयार होते. त्यात समाधान कसे असेल? ॥२२॥

नासक दीक्षा सिंतरु लोक । तेथें कैचा असेल विवेक । जेथें बळावला अविवेक । तेथें राहणें खोटें ।।२३।।

विपरीत गुरूची परिणामशून्य दीक्षा व लबाड व बनावट शिष्य एकत्र आल्यावर तेथे विवेक कसा टिकेल? जेथे अविवेक भरपूर असतो, तेथे राहणारा मूर्ख ठरतो. ॥२३॥

बहुत दिवस श्रम केला । सेवटीं अवघाचि वेर्थ गेला । आपणास ठाकेना गल्बला । कोणें करावा ।।२४।।

महंती मांडताना फार दिवस कष्ट करून शेवटी ते वाया जातात. जे कार्य झेपत नाही तो उपद्व्याप का करावा? ॥२४॥

संगीत चालिला तरी तो व्याप । नाहीं तरी अवघाचि संताप । क्षणक्षणा विक्षेप । किती म्हणौनि सांगावा ।।२५।।

नीटनेटके कार्य चालले तर त्याला व्याप म्हणावा. अन्यथा सर्व संतापच होतो! सतत उभ्या राहणाऱ्या अडचणी किती म्हणून सांगाव्यात? ॥२५॥

मूर्ख मूर्खपणें भरंगळती । ज्ञाते ज्ञातेपणें कळ्हो करिती । होते दोहींकडे फजीती । लोकांमधें ।।२६।।

मूर्ख मूर्खच असल्यामुळे घसरतात तर विद्वान विद्वत्तेच्या अभिमानाने भांडतात. लोकांमध्ये दोघांची सारखीच फजिती होते. ॥२६॥

कारबार आटोपेना करवेना । आणि उगेंहि राहेना । याकारणें सकळ जना । काये म्हणावें ।।२७।।

आरंभलेल्या कार्यावर नियंत्रण ठेवता येत नाही व स्वस्थही बसवत नाही! अशा स्थितीत लोक नावे ठेवणार नाहीत तर काय करतील? ॥२७॥

नासक उपाधीस सोडावें । वय सार्थकीं घालावें । परिभ्रमणें कंठावें । कोठें तरी ।।२८।।

बिघडलेले कार्य ताबडतोब सोडून दूर देशी परिभ्रमण करीत आयुष्य सार्थकी लावण्यासाठी स्वत: साधना करावी. ॥२८॥

परिभ्रमण करीना । दुसऱ्याचें कांहींच सोसीना । तरी मग उदंड यातना । विकल्पाची ।।२९।।

असे परिभ्रमणही करावयाचे नाही व महंतीसाठी हवी ती तितिक्षाही नाही अशा स्थितीत संकल्प- विकल्पांची रांग छळीत रहाते. ॥२९॥

आतां हें आपणाचिपासीं । बरें विचारावें आपणासी । अनकूळ पडेल तैसी । वर्तणूक करावी ।। ३० ।।

हे सर्व आपल्याच हातात आहे. स्वत:शी पूर्ण विचार करून आपले गुणदोष हेरून स्वत:ला अनुकूल होईल असे जीवन जगावे. ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'यत्ननिरूपणनाम' समास सातवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'यत्ननिरूपण' नावाचा सातवा समास समाप्त

दशक एकोणिसावा : शिकवण

समास आठवा : उपाधिलक्षणनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

सृष्टिमधें बहु लोक । परिभ्रमणें कळे कौतुक । नाना प्रकारीचे विवेक । आडळों लागती ।।१।।

देशोदेशी भ्रमण केल्याने ह्या जगात किती स्वभावांचे विविध लोक आहेत ते कळते. त्यांचे विचार व चालीरीती समजू लागतात. ॥१॥

किती प्रपंची जन । अखंड वृत्ति उदासीन । सुखदुःखें समाधान । दंडळेना ।।२।।

काही लोक प्रपंचात असूनही अनासक्त वृत्तीने रहातात. सुखदुःखादी द्वंद्वांनी त्यांच्या समाधानाला धक्का लागत नाही. ॥२॥

स्वभावेंचि नेमक बोलती । सहजचि नेमक चालती । अपूर्व बोलण्याची स्थिती । सकळांसी माने ।।३।।

त्यांचे बोलणे व वागणे सहजच मर्यादशील असते, त्यांच्या बोलण्यातील नम्रता, आर्जव व सत्य सर्वांनाच आवडते. ॥३॥

सहजचि ताळज्ञान येतें । स्वभावेंचि रागज्ञान उमटतें । सहजचि कळत जातें । न्यायेनीतिलक्षण ।।४।।

काहींना कोणी न शिकवताच संगीतातील ताल व राग ह्यांची चांगली जाण असते. काहींना न्याय व नीतीचे स्वरूप आपोआपच कळते. ॥४॥

येखादा आडळे गाजी । सकळ लोक अखंड राजी । सदा सर्वदा आवडी ताजी । प्राणीमात्राची ।।५।।

कोणा पराक्रमी पुरुषावर सर्व लोक सतत खूष असतात व त्याच्यावर सतत तितकेच प्रेम करतात. ॥५॥

चुकोन उदंड आडळतें । भारी मनुष्य दृष्टीस पडतें । महंताचें लक्षणसें वाटतें । अकस्मात ।।६।।

क्वचित कोणाजवळ मोठी श्रीमंती दिसते, एखादा राजदरबारी व समाजात वजन असलेला आढळतो तर अचानक कोणी महंताची लक्षणे असणारा दिसतो. ॥६॥

ऐसा आडळतां लोक । चमत्कारें गुणग्राहिक । क्रिया बोलणें नेमक । प्रत्ययाचें ।।७।।

गुणग्राहक असणाऱ्याला अशा व्यक्ती भेटल्या की मोठे नवल वाटते. कारण त्यांचे वागणे बोलण्याप्रमाणे असल्याचा प्रत्यय येतो. ॥७॥

सकळ अवगुणामधें अवगुण । आपले अवगुण वाटती गुण । मोठें पाप करंटपण । चुकेना कीं ।।८।।

आपले दुर्गुण सद्गुण वाटणे (त्यांचे समर्थन करणे) हा सर्वांत मोठा दुर्गुण आहे. हे मोठेच पाप असून त्यामुळे करंटेपणा कधीच संपत नाही. ॥८॥

ढाळेंचि काम होतें सदा । जें जपल्यानें नव्हे सर्वदा । तेथें पीळपेंचाची आपदा । आडळेचिना ।।९।।

एखाद्याने कितीही काळजीपूर्वक करूनही न होणारे काम दुसरा दणक्यात करून मोकळा होतो. त्याला पेचप्रसंग व अडचणी ह्यांचा त्रास होत नाही. ॥९॥

येकासी अभ्यासितां न ये । येकासी स्वभावेंचि ये । ऐसा भगवंताचा महिमा काये । कैसा कळेना ।।१०।।

भगवंताच्या जीवसृष्टीच्या व्यवस्थापनेचे असे काय रहस्य आहे ते कळत नाही की ज्यामुळे कोणाला कितीही प्रयत्न करून न साधणारी गोष्ट दुसऱ्याला सहजपणे साध्य होते किंवा कळते. जमून जाते. ॥१०॥

मोठीं राजकारणें चुकती । राजकारणी वेढां लागती । नाना चुकीची फजीती । चहुंकडे ।।११।।

फार मोठे राजकारण जर चुकले तर राजकीय क्षेत्रच अडचणीत सापडते. (१९६२ चे चिनी आक्रमण) ह्या चुकीचे चौफेर दुष्परिणाम व फजिती होते. ॥११॥

याकारणें चुकों नये । म्हणिजे उदंड उपाये । उपायाचा अपाये । चुकतां होये ।।१२।।

म्हणून राजकारणात मोठी चूक होऊ नये. त्यासाठी सर्व प्रकारे उपाययोजना केलेली असावी. चूक झाली तर उपायाचे रूपांतर अपायात होते. ॥१२॥

काये चुकलें तें कळेना । मनुष्याचें मनचि वळेना । खवळला अभिमान गळेना । दोहिंकडे ।।१३।।

नेत्याचे काय चुकले ते त्याला कळत नाही. संबंधितांना काहीच पटत नाही. म्हणून नेता व संबंधित कार्यकर्ते ह्यांच्यात खवळलेला अहंकार जात नाही. ॥१३॥

आवघे फडचि नासती । लोकांचीं मनें भंगती । कोठें चुकते युक्ती । कांहीं कळेना ।।१४।।

उभारलेल्या संस्था किंवा व्यवस्था कोलमडून पडतात. लोकांची मने दुखावली जातात. कोठे चुकते व त्यासाठी काय करावे हे काहीच कळत नाही. ॥१४॥

व्यापेंविण आटोप केला । तो अवघा घसरतचि गेला । अकलेचा बंद नाहीं घातला । दुरीदृष्टीनें ।।१५।।

नियोजन व कार्यकर्ते ह्यांचेवाचून आरंभलेले कार्य अपयशाच्या दिशेने जात रहाते. कारण दूरदृष्टीने त्या कार्याला सूक्ष्म विचाराचे पाठबळ दिलेले नसते. ॥१५॥

येखादें मनुष्य तें सिळें । त्याचें करणेंचि बावळें । नाना विकल्पाचें जाळें । करून टाकी ।।१६।।

कोणी कालबाह्य कल्पना धरून बसला असेल तर त्याच्या सर्व कृती बावळपणाच्या ठरतात. उलट तो सर्व कार्यकर्त्यांत गोंधळ निर्माण करतो. ॥१६॥

तें आपणासी उकलेना । दुसऱ्यास कांहींच कळेना । नाचे विकल्पें कल्पना । ठाईं ठाईं ।।१७।।

तो गोंधळ निस्तरता येत नाही व इतरांचीही काही बुद्धी चालत नाही. अशा परिस्थितीत सर्वत्र संशय व मतभेद माजतात. ॥१७॥

त्या गुप्त कल्पना कोणास कळाव्या । कोणें येऊन आटोपाव्या । ज्याच्या त्यानें कराव्या । बळकट बुद्धि ।।१८।।

हे अंतर्गत (गुप्त) संशय व मतभेद इतरांना कळत नसल्याने त्यांना निस्तरता येत नाहीत. ज्याचे त्यानेच विवेकाने स्थिर केलेल्या बुद्धीने ते निश्चयपूर्वक निस्तरावेत. ॥१८॥

ज्यासी उपाधी आवरेना । तेणें उपाधी वाढवावीना । सावचित करूनियां मना । समाधानें असावें ।।१९।।

ज्याला हाती घेतलेले कार्य नियंत्रणाखाली ठेवता येत नाही त्याने ते बेताने करावे. आपल्या उत्साहाला आवरून शांत असावे. ॥१९॥

धांवधावों उपाधी वेष्टी । आपण कष्टी लोक हि कष्टी । हे कामा नये गोष्टी । कुसमुसेची ।।२०।।

अनेक कार्ये किंवा मोठे कार्य उभारून धावपळ केल्याने स्वत:बरोबरच इतरांना त्रास होतो. त्यातून निर्माण होणारी धुसफूस अधिकच त्रास देते. ॥२०॥

लोक बहुत कष्टी जाला । आपणहि अत्यंत त्रासला । वेर्थचिं केला गल्बला । कासयासी ।।२१।।

स्वत:लाही अतिशय कष्ट व लोकांनाही फार त्रास झाल्याने उगीचच धांदल होते. अशाने काय साधणार? ॥२१॥

असो उपाधीचे काम ऐसें । कांहीं बरें कांही काणोंसें । सकळ समजोन ऐसें । वर्ततां बरें ।।२२।।

मुळात कोणत्याही कार्याचे स्वरूपच असे असते की त्यात काही यश व काही अपयश असायचेच! हे सर्व लक्षात घेऊन कार्याला हात घालावा हे बरे. ॥२२॥

लोकांपासीं भावार्थ कैचा । आपण जगवावा तयांचा । सेवट उपंढर कोणाचा । पडोंचि नये ।।२३।।

सामान्य लोकांपाशी अध्यात्माची डोळस दृष्टी कशी असेल? ती महंताने दिली पाहिजे, जागी केली पाहिजे. सर्वांच्या आयुष्याच्या अखेरीस जीवनाचे वैराण व ओसाड स्वरूप होऊ देऊ नये. ॥२३॥

अंतरात्म्याकडे सकळ लागे । निर्गुणीं हें कांहींच न लगे । नाना प्रकारीचे दगे । चंचळामधें ।।२४।।

ईश्वराच्या सगुणरूपाच्या उपासनेसाठी अनेक प्रकारची सामग्री लागते. निर्गुणाच्या अनुभवासाठी बाहेरील काहीच साहित्य लागत नाही. ईश्वरी सृष्टीतच प्रारब्धामुळे अनेक प्रकारचे त्रास होतात. (पारमार्थिक सत्तेत सुख व दु:ख काही नाही. फक्त आनंद आहे.) ॥२४॥

शुद्ध विश्रांतीचें स्थळ । तें एक निर्मळ निश्चळ । तेथें विकारचि सकळ । निर्विकार होती ।।२५।।

शुद्ध व शांत ब्रह्म हे खऱ्या विश्रांतीचे एकमेव ठिकाण आहे. जीवदशेतील सर्व विकार तेथे लीन होतात. ॥२५॥

उद्वेग अवघे तुटोनि जाती । मनासी वाटे विश्रांती । ऐसी दुल्लभ परब्रह्मस्थिती । विवेकें सांभाळावी ।।२६।।

सगळे उद्वेग नाहीसे होऊन अन्त:करणवृत्ती निवृत्त होते. अशी ही लाभणारी आत्मस्थिती आत्मानात्मादी विवेकांनी सांभाळावी. ॥२६॥

आपणास उपाधी मुळींच नाहीं । रुणानुबंधें मिळाले सर्वहि । आल्यागेल्याची क्षिती नाहीं । ऐसें जालें पाहिजे ।।२७।।

आत्मरूप 'मी'ला एकही उपाधी सत्यत्वाने नाही. जीवरूप 'मी'ला सर्व गणगोत पूर्व पूर्व जन्मातील ऋणानुबंधांमुळे भेटतात. ते आले व गेले तरी काहीच सुखदु:खादी होऊ नयेत अशी अवस्था झाली पाहिजे. ॥२७॥

जो उपाधीस कंटाळला । तो निवांत होऊन बैसला । आटोपेना तो गल्बला । कासयासी ।।२८।।

जो देहरूप व जगतरूप उपाधीपासून अनासक्त होतो तो शांत होऊन बसतो. जे कार्य होत नाही त्या कार्याचा गोंधळ तो का घालील? ॥२८॥

कांहीं गल्बला कांहीं निवळ । ऐसा कंठीत जावा काळ । जेणेंकरितां विश्रांती वेळ । आपणासी फावे ।।२९।।

महंताने काही कार्य, काही निवांतपणा अशी आयुष्याची कालक्रमणा करावी, त्यामुळे स्वत:च्या साधनासाठी वेळ मिळतो. ॥२९॥

उपाधी काही राहात नाहीं । समाधानायेवढें थोर नाहीं । नरदेहे प्राप्त होत नाहीं । क्षणक्षणा ।।३०।।

कोणी एकाने केले नाही म्हणून कार्य होण्याचे थांबत नाही. मात्र मानवी शरीर सारखे सारखे मिळत नाही. ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'उपाधिलक्षणनिरूपणनाम' समास आठवा

गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'उपाधिलक्षणनिरूपण' नावाचा आठवा समास समाप्त

दशक एकोणिसावा : शिकवण

समास नववा : राजकारणनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

ज्ञानी आणी उदास । समुदायाचा हव्यास । तेणें अखंड सावकाश । येकांत सेवावा ।।१।।

अध्यात्मविद्येसह ब्रह्मानुभव असलेल्या विरक्त महंताने कार्यकर्त्यांची फळी उभी करून, समाजात कार्य उभारावे व मधून मधून एकांतात निवांत जाऊन बसावे. ॥१॥

जेथें तजवीजा कळती । अखंड चाळणा निघती । प्राणीमात्राची स्थिती गती । कळों येते ।।२।।

एकांतामध्ये योजना स्फुरतात, नवे नवे उपाय सुचतात व एकूण समाजाची अवस्था व त्याच्या विचारांची दिशा लक्षात येते. समाज कोणीकडे जात आहे ते कळते. ॥२॥

जरी हा चाळणाचि करीना । तरी कांहीच उमजेना । हिसेबझाडाचि पाहीना । दिवाळखोर ।।३।।

ज्याप्रमाणे हिशेब नीट ठेवले नाहीत तर व्यापाराचे दिवाळे निघते त्याप्रमाणे सुयोग्य नियोजन नसेल तर कार्य कसे करावे ते समजेनासे होते. ॥३॥

येक मिरासी साधिती । येक सीध्या गवाविती । व्यापकपणाची स्थिती । ऐसी आहे ।।४।।

योजनाबद्ध काम करणारा नवे काम उभे करतो तर भोंगळपणामुळे उभे राहिलेले काम बिघडते. सर्वांगीण विचार करणे व न करणे ह्याने एवढा फरक पडतो. ॥४॥

जेणें जें जें मनीं धरिलें । तें तें आधींच समजलें । कृत्रिम अवघेंचि खुंटलें । सहजचि येणें ।।५।।

जे कार्य उभे करण्याचा संकल्प केला त्याचसंबंधी सुरुवातीपासूनच विचार करून ठेवला म्हणजे अंदाजपंचे (कृत्रिम) काम करण्याचा प्रसंग येत नाही. ॥५॥

अखंड राहतां सलगी होते । अतिपरिचयें अवज्ञा घडते । याकारणें विश्रांती ते । घेतां नये ।।६।।

सतत कार्याच्या व्यापात राहिले तर कार्यकर्त्यांशी फार जवळीक होऊन त्यांच्यावरील वचक कमी होतो व मग स्वत:लाच फार कामे करावी लागून विश्रांती मिळत नाही. ॥६॥

आळसें आळस केला । तरी मग कारबारचि बुडाला । अंतरहेत चुकत गेला । समुदायाचा ।।७।।

आळसामुळे कामाचा कंटाळा केला तर मग कार्यच बुडते व समाजाच्या हिताचा केलेला विचार निरर्थक होतो. ॥७॥

उदंड उपासनेचीं कामें । लावीत जावीं नित्यनेमें । अवकाश कैंचा कृत्रिमें । करावयासी ।।८।।

लोकांना व्यक्तिगत व सामूहिक उपासनेचे नित्यनेम पुष्कळ लावून द्यावेत. त्यामुळे त्यांना भलते उपद्व्याप करण्यास वेळच मिळत नाही. ॥८॥

चोर भांडारी करावा । घसरतांच सांभाळावा । गोवा मूर्खपणाचा काढावा । हळु हळु ।।९।।

संस्थेच्या भांडारघरावर चोरी करण्याची प्रवृत्ती असलेला कार्यकर्ता नेमावा! त्याने चोरी केल्याचे लक्षात येताच चोरी कळली आहे हे त्याच्या लक्षात आणून देऊन त्याला क्षमा करावी. त्याची ती खोड हळूहळू घालवावी. ॥९॥

या अवघ्या पहिल्याच गोष्टी । प्राणी कोणी नव्हता कष्टी । राजकारणें मंडळ वेष्टी । चहूंकडे ।।१०।।

कार्य करण्याच्या ह्या युक्त्या पूर्वीपासूनच्या आहेत. कोणालाही त्रास न देता महंताने राजकारणाचा व्याप सर्वत्र

वाढवावा. ॥१०॥

नष्टासी नष्ट योजावे । वाचाळासी वाचाळ आणावे । आपणावरी विकल्पाचे गोवे । पडोंच नेदी ।।११।।

भांडखोर व्यक्तींना तोंड देण्यासाठी कार्यकर्त्यांत भांडखोर कार्यकर्ता तयार असावा. बडबड करणाऱ्यांसमोर बडबड करणारा कार्यकर्ता उभा करावा. महंताने हे सर्व स्वत: बाजूला राहून करावे. कोणालाही त्याचेकडे बोट दाखविता येऊ नये. ॥११॥

कांटीने कांटी झाडावी । झाडावी परी ते कळों नेदावी । कळकटेपणाची पदवी । असों द्यावी ।।१२।।

कांट्याने काटा सफाईने काढून ते कोणालाही कळू देऊ नये. महंत बावळट आहे असेच सर्वांना वाटावे. ॥१२॥

न कळतां करी कार्य जें तें । तें काम तत्काळचि होतें । गचगचेंत पडतां तें । चमत्कारें नव्हे ।।१३।।

गाजावाजा न करता केलेले काम फारसा विरोध न होता लवकर तडीला जाते. कामाचा घोळ घातला की त्यातील नवलाई (Surprise) जाते. ॥१३॥

ऐकोनी आवडी लागावी । देखोनी बळकटचि व्हावी । सलगीनें आपली पदवी । सेवकामधें ।।१४।।

हा कामाचा झपाटा ऐकून लोकांना महंताविषयी आदर वाटावा. ते काम प्रत्यक्ष पाहून तो आदर वाढीला लागून त्याच्या सहवासात आल्यावर लोकांमध्ये महंताच्या तोडीचे कार्यकर्ते तयार व्हावेत. ॥१४॥

कोणीयेक काम करितां होतें । न करितां तें मागें पडतें । या कारणें ढिलेपण तें । असोंचि नये ।।१५।।

कामाचा नेट लावला की कामे होतात, नाहीतर ती मागे पडतात. म्हणून कामात ढिलाई नसावी. ॥१५॥

जो दुसऱ्यावरी विश्वासला । त्याचा कार्यभाग बुडाला । जो आपणचि कष्टत गेला । तोचि भला ।।१६।।

जो कामासाठी दुसऱ्यांवर विसंबून रहातो त्याचे कार्य बिघडते. जो स्वत: कष्ट करतो त्याला यश येते. ॥१६॥

अवघ्यास अवघें कळलें । तेव्हां ते रितें पडिलें । याकारणें ऐसें घडलें । न पाहिजे कीं ।।१७।।

कार्याची सर्व अंगे सर्वांना कळली तर प्रत्येकजण प्रत्येक अंगात लुडबूड करून प्रत्यक्ष काम होत नाही. म्हणून कामे वाटून तेवढीच करून घ्यावीत. सर्वांना सर्व कार्याचा अंदाज येऊ नये. ॥१७॥

मुख्य सूत्र हातीं घ्यावें । करणें तें लोकांकरवीं करवावें । कित्तेक खलक उगवावे । राजकारणामधें ।।१८।।

राजकारणाचे मुख्य सूत्र स्वत:च्या हातात ठेवावे. प्रत्यक्ष काम दुसऱ्याकडून करून घ्यावे. काम करताना दृष्टप्रवृत्तीचे अनेक लोक हाताशी धरावेत. (खलक म्हणजे खलबते करणारे असा अर्थ पुढील ओव्या लक्षात घेऊन केला नाही) ॥१८॥

बोलके पहिलवान कळकटे । तयासीच घ्यावे झटे । दुर्जनें राजकारण दाटे । ऐसें न करावें ।।१९।।

समाजातील बोलभांड, दांडगे व नीच ह्यांच्याशी झुंज घ्यावी. त्यांच्यामुळे राजकारण आडू नये. ॥१९॥

ग्रामण्य वर्मीं सांपडावें । रगडून पीठचि करावें । करूनि मागुती सांवरावें । बुडऊं नये ।।२०।।

गावगुंडांची व्यक्तिगत वर्मे हेरून त्यांना नेस्तनाबूत करावे. नंतर त्यांना सांभाळून घ्यावे. नष्ट करू नये. केव्हातरी कामाला येतील. ॥२०॥

खळदुर्जनासी भ्यालें । राजकारण नाहीं राखिलें । तेणें अवघें प्रगट जालें । बरें वाईट ।।२१।।

दुष्ट व दुर्जनांना घाबरून कार्यच केले नाही, तर समाजातील बऱ्यावाईट प्रवृत्ती उघड्यावर पडतील. ॥२१॥

समुदाव पाहिजे मोठा । तरी तनावा असाव्या बळकटा । मठ करुनी ताठा । धरूं नये ।।२२।।

जर मोठी संघटना उभारावयाची असेल तर लोकांना सर्व बाजूंनी नियमात बंदिस्त ठेवावे व त्यांचेवर चौफेर लक्ष

ठेवावे. 'मी एक मठपती' असा अहंकार धरून एके ठिकाणी बसू नये. ॥२२॥

दुर्जन प्राणी समजावे । परी ते प्रगट न करावे । सज्जनापरीस आळवावे । महत्व देउनी ।।२३।।

समाजातील दुर्जनांविषयी माहिती असावी पण त्यांचेविषयी इतरांजवळ बोलू नये. त्यांनाही सज्जनाएवढेच महत्त्व देऊन त्यांची कार्यासाठी मनधरणी करावी. ॥२३॥

जनामधें दुर्जन प्रगट । तरी मग अखंड खटखट । याकारणें ते वाट । बुझूनि टाकावी ।।२४।।

त्यांच्या दुर्जनत्वासंबंधी सतत बोलत राहिले तर त्याच चर्चेला ऊत येतो म्हणून तिचे मूळच छाटून टाकावे. ॥२४॥

गनीमाच्या देखतां फौजा । रणशूरांच्या फुर्फुरिती भुजा । ऐसा पाहिजे कीं राजा । कैपक्षी परमार्थी ।।२५।।

जे अस्सल लढवय्ये असतात त्यांना शत्रूचे सैन्य दिसताच युद्धाचे स्फुरण चढते. त्यांच्या राजाला परमार्थक्षेत्राचा अभिमान असावा. ॥२५॥

तयास देखतां दुर्जन धाके । बैसवी प्रचीतीचे तडाखे । बंडपाषांडाचे वाखे । सहजचि होती ।।२६।।

पुढे फौज व मागे ईश्वरीकृपा असलेला राजा पाहिला की दुष्टांना जरब बसते. राजाने दुर्जनांना जबर शासन देऊन सामर्थ्याचा अनुभव दिला की राजकीय बंडे व नास्तिकतेचे विचार मोडून पडतात. ॥२६॥

हे धूर्तपणाचीं कामें । राजकारण करावें नेमें । ढिलेपणाच्या संभ्रमें । जाऊं नये ।।२७।।

ही सर्व कामे मोठ्या मुत्सद्देगिरीने करावी लागतात. राजकारणही चाणक्यनीतीनुसार (नेमे) करावे. जराही ढिलाई असू नये. ॥२७॥

कोठेंच पडेना दृष्टीं । ठाईं ठाईं त्याच्या गोष्टी । वाग्विळासें सकळ सृष्टी । वेधिली तेणें ।।२८।।

महंत कोणतीच गोष्ट स्वत: करताना दिसत नाही. पण सर्व राज्यात लोक त्याचा मोठेपणा गात राहतात, त्याच्या चातुर्यपूर्ण, शास्त्रशुद्ध व वेधक वक्तृत्वाने त्याने सर्वांना आकृष्ट करून घेतलेले असते. ॥२८॥

हुंब्यासी हुंबा लाऊन द्यावा । टोणप्यास टोणपा आणावा । लौंदास पुढें उभा करावा । दुसरा लौंद ।।२९।।

अडाण्याला अडाणी, मूर्खाला मूर्ख व धर्मलंडाला धर्मलंड भिडवून द्यावा. ॥२९॥

धटासी आणावा धट । उत्धटासी पाहिजे उत्धट । खटनटासी खटनट । अगत्य करी ।।३०।।

धटिंगणाला धटिंगण, उद्धटाला उद्धट व खोडसाळाला खोडसाळ जोडून द्यावा. ॥३०॥

जैशास तैसा जेव्हां भेटे । तेव्हां मज्यालसी थाटे । इतुकें होतें परी धनी कोठें । दृष्टीस न पडे ।।३१।।

जशाला तसा भेटला की राजकारणाला रंगत येते! एवढे सर्व होऊनही सूत्रधार कोणालाच दिसत नाही. ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'राजकारणनिरूपणनाम' समास नववा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'राजकारणनिरूपण' नावाचा नववा समास समाप्त

दशक एकोणिसावा : शिकवण

समास दहावा : विवेकलक्षणनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

जेथें अखंड नाना चाळणा । जेथें अखंड नाना धारणा । जेथें अखंड राजकारणा । मनासी आणिती ।।१।।

जेथे चतुरस्त्र महंत काम करतो तेथे त्याने तयार केलेल्या समुदायात अनेक विषयांचा सतत विचार चालतो. अनेक बाबी चिंतनात असतात व राजकारणाची खलबते चालतात. ॥१॥

सृष्टीमधें उत्तम गुण । तितुकें चाले निरूपण । निरूपणाविण क्षण । रिकामा नाहीं ।।२।।

ह्या सृष्टीत सर्वात गुणैश्वर्यसंपन्न असलेल्या सगुण साकार ईश्वराचे गुणानुवाद सतत चालतात. ॥२॥

चर्चा आशंका प्रत्योत्तरें । कोण खोटें कोण खरें । नाना वगत्रुत्वें शास्त्राधारें । नाना चर्चा ।।३।।

कर्म, उपासना व ज्ञान किंवा भक्ती, ज्ञान व वैराग्य ह्यासंबंधी चर्चा, शंका व त्यांचे समाधान केले जाते. अनेक शास्त्रे व पाठ प्रवचनांच्या माध्यमातून वेदमान्य व वेदबाह्यासंबंधी चर्चा होतात. ॥३॥

भक्तिमार्ग विशद कळे । उपासनामार्ग आकळे । ज्ञानविचार निवळे । अंतर्यामीं ।।४।।

भगवंताशी ऐक्य साधणाऱ्या भक्तिमार्गाचे स्पष्ट स्वरूप सांगितले जाते. सगुण व निर्गुण उपासनेची रहस्ये उलगडली जातात. आत्मज्ञानाविषयी विचार स्थिर होण्यासाठी वेदान्तशास्त्राचे श्रवणादी होतात. ॥४॥

वैराग्याची बहु आवडी । उदास वृत्तीची गोडी । उदंड उपाधी तरी सोडी । लागोंच नेदी ।।५।।

वैराग्य व नि:संगता ह्यांची महंताला फार आवड असते. कितीही मोठी कामे उभी केली असली तरी ती क्षणात सोडण्याची तयारी असते. ॥५॥

प्रबंदाचीं पाठांतरे । उत्तरासी संगीत उत्तरें । नेमक बोलतां अंतरें । निववी सकळांची ।।६।।

गीता, उपनिषदादिकांचे पाठांतर, विचारलेल्या प्रश्नांना सप्रमाण व तर्कशुद्ध उत्तरे देऊन तो अनेकांचे समाधान करतो. ॥६॥

आवडी लागली बहु जना । तेथें कोणाचें कांही चालेना । दळवट पडिला अनुमाना । येईल कैसा ।।७।।

फार मोठ्या लोकसमुदायाचा तो आवडता असतो. कोणाला ते रुचत नसले तरी त्यांचे काहीच चालत नाही. त्याच्या स्वरूपाचा अंदाजही येत नाही. बहिरंग तो येऊ देत नाही. ॥७॥

उपासना करुनियां पुढें । पुरवलें पाहिजे चहुंकडे । भूमंडळीं जिकडे तिकडे । जाणती तया ।।८।।

उपासनेच्या माध्यमातून तो सर्वांशी संपर्क साधण्यासाठी सर्वत्र भ्रमण करतो. म्हणून त्याच्या दूरवर ओळखी असतात. ॥८॥

जाणती परी आडळेना । काये करितो तें कळेना । नाना देसीचे लोक नाना । येऊन जाती ।।९।।

लोक त्याला ओळखतात पण तो सतत लोकांच्या पुढे पुढे दिसत नाही. तो केव्हा, काय व कसे करतो ते कळत नाही. त्याच्या भेटीसाठी दूरदूरचे लोक येत-जात असतात. ॥९॥

तितुक्यांची अंतरें धरावीं । विवेकें विचारें भरावीं । कडोविकडीचीं विवरावीं । अंत:कर्णे ।।१०।।

त्या भेटीला येणाऱ्या सर्वांना आपलेसे करावे. त्यांना विवेकपूर्वक विचार करण्यास शिकवावे. त्यांच्या मनातील तर्ककुतर्क काढून टाकावेत. ॥१०॥

किती लोक तें कळेना । किती समुदाव आकळेना । सकळ लोक श्रवणमनना । मध्यें घाली ।।११।।

त्याला मानणारे लोक व गट ह्यांची संख्या किती त्याचा इतरांना अंदाज येत नाही. पण त्या सर्वांना तो अध्यात्माच्या श्रवणमननाकडे वळवतो. ॥११॥

फड समजाविसी करणें । गद्यपद्य सांगणें । परांतरासी राखणें । सर्वकाळ ।।१२।।

असंतुष्ट गटाची समजूत घालणे, गद्य-पद्यात्मक शास्त्रसंहिता लिहिण्यास सांगणे व सर्वांची सर्वदा मने सांभाळणे. ॥१२॥

ऐसा ज्याचा दंडक । अखंड पाहाणें विवेक । सावधापुढें अविवेक । येईल कैचा ।।१३।।

हेच ज्याचे जीवन आहे तो सतत विवेकसंपन्न असतो. ह्याविषयी जागरूक असलेल्याच्या मनाला अविवेक स्पर्श तरी कसा करील? ॥१३॥

जितुकें कांहीं आपणासी ठावें । तितुकें हळुहळु सिकवावें । शाहाणें करूनि सोडावे । बहुत जन ।।१४।।

जे जे स्वत:ला ठाऊक असते ते ते हळूहळू इतरांना शिकवून त्या सर्वांना जाणते करावे. ॥१४॥

परोपरीं सिकवणें । आडणुका सांगत जाणें । निवळ करुनी सोडणें । निस्पृहासी ।।१५।।

विरक्तांना हेरून त्यांना सर्वतोपरी विद्या शिकवावी. त्यांच्या अडचणींचे निवारण करावे व त्यांना नि:शंक करून मार्गी लावावे. ॥१५॥

होईल तें आपण करावें । न होतां जनाकरवीं करवावें । भगवद्भजन राहावें । हा धर्म नव्हे ।।१६।।

जे शक्य आहे ते स्वत: करावे. जे अधिक असेल ते दुसऱ्यांकडून करून घ्यावे. पण कोणत्याही परिस्थितीत उपासनामार्ग खंडित करण्याचा अधर्म होऊ नये. ॥१६॥

आपण करावें करवावें । आपण विवरावें विवरवावें । आपण धरावें धरवावें । भजनमार्गासी ।।१७।।

आपण राजकारण करावे व करून घ्यावे. आपण अध्यात्मशास्त्राचा अभ्यास करावा व करून घ्यावा. आपण उपासना करावी व करावयास लावावी. ॥१७॥

जुन्या लोकांचा कंटाळा आला । तरी नूतन प्रांत पाहिजे धरिला । जितुकें होईल तितुक्याला । आळस करूं नये ।।१८।।

जुन्या समुदायात मन रमेनासे झाले तर नव्या समुदायात जाऊन काम उभारावे. पण जेवढे होईल तेवढे काम करीत रहावे. ॥१८॥

देह्याचा अभ्यास बुडाला । म्हणिजे महंत बुडाला । लागवेगें नूतन लोकांला । शाहाणे करावें ।।१९।।

महंताने जर वरीलप्रमाणे अभ्यास केला नाही, तर त्याची महंती नष्ट होते. त्याने एकापाठोपाठ एक याप्रमाणे नव्या समुदायाला शहाणे करावे. ॥१९॥

उपाधींत सांपडो नये । उपाधीस कंटाळों नये । निसुगपण कामा नये । कोणीयेकविषीं ।।२०।।

त्याने कार्यात आसक्त होऊन राहू नये व कामाचा कंटाळाही करू नये. कोठल्याही प्रकारे आळस असता कामा नये. ॥२०॥

काम नासणार नासतें । आपण वेडें उगें च पाहातें । आळसी हृदयसुन्य तें । काये करूं जाणे ।।२१।।

जे काम होण्यासारखे नसते ते होतच नाही. आसक्त माणूस त्या अपयशातच अडकून पडतो. जो आळशी व

मनापासून काम करीत नाही त्याला काय बरे जमेल? ॥२१॥

धकाधकीचा मामला । कैसा घडे अशक्ताला । नाना बुद्धि शक्ताला । म्हणोनी सिकवाव्या ।।२२।।

ही सर्व दगदगीची कामे दुर्बलाला कशी करता येतील? म्हणून बुद्धी व शरीराचे सामर्थ्य असणाऱ्याला सर्वस्व ओतून सर्व ज्ञान व युक्त्या सांगाव्यात. ॥२२॥

व्याप होईल तों राहावें । व्याप राहातां उठोन जावें । आनंदरूप फिरावें । कोठें तऱ्ही ।।२३।।

जोपर्यंत कामाचा उरक पडतो आहे तोपर्यंत काम करीत राहावे. नाहीतर ते सोडून देऊन आनंदाने मोकळे फिरावे. ॥२३॥

उपाधीपासुनी सुटला । तो निस्पृहपणें बळावला । जिकडे अनकूळ तिकडे चालिला । सावकास ।।२४।।

जो उभारलेल्या कार्यापासून दूर जातो त्याची नि:स्पृहता वाढते व तो जिकडे अनुकूलता असेल तिकडे शांतपणे जातो. ॥२४॥

कीर्ति पाहातां सुख नाहीं । सुख पाहातां कीर्ति नाहीं । केल्याविण कांहींच नाहीं । कोठें तऱ्ही ।।२५।।

कीर्ती हवी असेल तर देहाला जोंबाळून गोंजारून ती मिळत नाही. देहाला सुखात ठेवायचे असेल तर कीर्ती मिळत नाही. (कष्टावाचून नावलौकिक नाही.) कष्टाने कार्य केल्याशिवाय कोणालाही व कोठेही काहीच मिळत नाही. ॥२५॥

येरवीं काय राहातें । होणार तितुकें होऊन जातें । प्राणी मात्र अशक्त तें । पुढें आहे ।।२६।।

जे व्हावयाचे ते कोणावाचून आडत नाही. ते होऊनच जाते. दुर्बळाची लक्षणें पुढे आहेत. ॥२६॥

आधींच तकवा सोडिला । मधेंचि धीवसा सांडिला । तरी संसार हा सेवटाला । कैसा पावे ।।२७।।

काम उभे राहण्याआधीच धीर सोडणे, काम चालू असतानाच हातपाय गाळणे अशी लक्षणे असतील हे जीवन कसे शेवटाला जाईल? ॥२७॥

संसार मुळींच नासका । विवेकें करावा नेटका । नेटका करितां फिका । होत जातो ।।२८।।

संसार मुळातच मायिक आहे. व्यावहारिक सत्तेतील हा संसार न्यायनीती व कष्टासह केला तर त्याची आसक्ती हळूहळू कमी होत जाते. ॥२८॥

ऐसा याचा जिनसाना । पाहातां कळों येतें मना । परंतु धीर सांडावाना । कोणीयेकें ।।२९।।

संसाराचे स्वरूप हे असे आहे. ते विचाराने पाहिले तर नीट कळते. पण प्रत्येकाने धैर्य न सोडता तो पार करावा. मुक्त व्हावे. ॥२९॥

धीर सांडितां काये होतें । अवघें सोसावें लागतें । नाना बुद्धि नाना मतें । शाहाणा जाणे ।।३०।।

धैर्य सोडून काय करणार? ज्याचे त्याला सर्व सोसावेच लागते. जो बुद्धिमान असतो त्यालाच अनेक विचार व मते समजतात. ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'विवेकलक्षणनिरूपणनाम' समास दहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'विवेकलक्षणनिरूपण' नावाचा दहावा समास समाप्त
—दशक एकोणिसावा समाप्त—

दशक विसावा : पूर्णनामदशक

समास पहिला : पूर्णापूर्णनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

प्राणी व्यापक मन व्यापक । पृथ्वी आप तेज व्यापक । वायो आकाश त्रिगुण व्यापक । अंतरात्मा मूळमाया ।।१।।

प्राणी, मन, पृथ्वी, पाणी, तेज, वायू, आकाश, त्रिगुण, अंतरात्मा व मूळमाया ह्या सर्वांनाच व्यापक म्हणतात. ॥१॥

निर्गुण ब्रह्म तें व्यापक । ऐसें अवघेंच व्यापक । तरी हें सगट किं काये येक । भेद आहे ।।२।।

निर्गुण ब्रह्मालाही व्यापक म्हणतात. तरी ह्या सर्वांचे व्यापकत्व सारखेच आहे की त्यात काही फरक आहे? (प्राण्यांच्या संदर्भात व्यापक म्हणजे व्याप करणारा तर मनाच्या बाबतीत व्यापक म्हणजे चपळ असा अर्थ समर्थ करतात. पुढे मात्र व्यापक म्हणजे व्यापून राहणारा असा नेहमीचा अर्थ घेतात.) ॥२॥

आत्मा आणि निरंजन । येणेंहि वाटतो अनुमान । आत्मा सगुण किं निर्गुण । आणि निरंजन ।।३।।

आत्मा नुसताच निर्दोष आहे की तो सगुण, निर्गुण व निर्दोषही आहे अशी शंका येते. (आत्म्याच्या संदर्भात हे शब्द सतत वापरले जातात. त्यांचा नेमका अर्थ व ह्या तिन्हींचा परस्परसंबंध लक्षात येत नाही.) ॥३॥

श्रोता संदेहीं पडिला । तेणें संदेह वाढला । अनुमान धरून बैसला । कोण तो कैसा ।।४।।

श्रोत्याला शंका आल्याने शंकाच वाढत जातात. तो श्रोता निरंजन आत्मा, सगुण आत्मा व निर्गुण आत्मा ह्यांचेविषयी शंका धरून बसला. ॥४॥

ऐका पहिली आशंका । अवघा गल्बला करूं नका । प्रगट करून विवेका । प्रत्यये पाहावा ।।५ ।

वक्ता म्हणतो की असा गोंधळ करू नका. शास्त्रशुद्ध विचाराने ह्या सर्व संकल्पनांचा निर्णय करावा. आता पहिल्या शंकेचे उत्तर ऐका. ॥५॥

शरीरपाडें सामर्थ्यपाडें । प्राणी व्याप करी निवाडें । परी पाहातां मनायेवढें । चपळ नाहीं ।।६।।

प्राण्याच्या शरीराच्या आकाराच्या मानाने सर्वसाधारणपणे त्याचे सामर्थ्य असते. त्यानुसार तो तो प्राणी आपापले व्यवहार निवडतो व करतो. पण स्थूल शरीर सूक्ष्म मनाएवढे हालचालीच्या दृष्टीने व्यापक असणे शक्य नाही. (जे सूक्ष्म ते व्यापक व गतिशील असा नियम आहे) ॥६॥

चपळपण येकदेसी । पूर्ण व्यापकता नव्हे त्यासी । पाहातां पृथ्वीच्या व्यापासी । सीमा आहे ।।७।।

हालचाल किंवा चपळपणा ह्यांना नेहमीच काही मर्यादा किंवा सीमा आहे. (जे माहीत आहे त्याविषयीच मन कल्पना करू शकते.) त्यामुळे ते निरपेक्ष किंवा पूर्ण व्यापक नसते. (दृश्यसृष्टी व त्यावर आधारलेले संकल्प-विकल्प ह्यांच्या मनाला मर्यादा पडतात) त्याचप्रमाणे अनंत विश्वाच्या मानाने पृथ्वीची व्यापकता मर्यादित आहे. ॥७॥

तैसेंचि आप आणि तेज । अपूर्ण दिसती सहज । वायो चपळ समज । येकदेसी ।।८।।

हाच विचार पाणी, तेज व वायू ह्यांना लागू पडतो. ते सर्व मर्यादित व्यापक आहेत हे लक्षात घे. ॥८॥

गगन आणि निरंजन । तें पूर्ण व्यापक सधन । कोणीयेक अनुमान । तेथें असेचिना ।।९।।

आकाश व निरंजन ब्रह्म ही दोन तत्त्वे घनदाटपणे सर्वत्र व्यापून आहेत ह्यात मुळीच शंका नाही. ॥९॥

त्रिगुण गुणक्षोभिणी माया । माईक जाईल विलया । अपूर्ण येकदेसी तया । पूर्ण व्यापकता न घडे ।।१०।।

गुणसाम्यावस्थेतील माया व गुणक्षोभिणी माया ह्या दोन्ही मायिक असून त्यांना अंत आहे. त्यांचा व्याप दृश्यसापेक्ष मर्यादित असून त्या निरपेक्ष व्यापक नाहीत. (गुणसाम्यावस्थेत त्रिगुण सुप्त असतात. गुणक्षोभिणी मायेत गुण प्रगट होऊ लागतात.) ॥१०॥

आत्मा आणि निरंजन । हें दोहिकडे नामाभिधान । अर्थान्वये समजोन । बोलणें करावें ।।११।।

जीवात्म्याला व ब्रह्मालाही प्रसंगी आत्मा म्हणतात. तेव्हा चालू विषयाचा संदर्भ लक्षात घेऊन त्याचा तो तो अर्थ करावा. (जीवात्म्याला सगुण बुद्धीची उपाधी असल्याने तो सगुण. ब्रह्म निरुपाधिक असल्याने ते निरंजन किंवा त्रिगुणांच्या मलाचा स्पर्श नसलेले निर्दोष निर्गुण.) ॥११॥

आत्मा मन अत्यंत चपळ । तरी हें व्यापक नव्हेचि केवळ । सुचित अंतःकर्ण निवळ । करून पाहावें ।।१२।।

केव्हा केव्हा मनालाच आत्मा म्हणतात. ते कितीही चपळ असले तरी निरपेक्ष व्यापक नसते. हे एकाग्र व शांत मनाने समजावून घ्यावे. ॥१२॥

अंतराळीं पाहातां पाताळीं नाहीं । पाताळीं पाहातां अंतराळीं नाहीं । पूर्णपणें वसत नाहीं । चहुंकडे ।।१३।।

पुढें पाहातां मागें नाहीं । मागें पाहातां पुढें नाहीं । वाम सव्य व्याप नाहीं । दशदिशा ।।१४।।

मन जेव्हा अंतराळात भराऱ्या मारते तेव्हा ते पाताळाचा विचार करू शकत नाही व उलट पाताळात बुडी घेऊन राहिले तर अंतराळाचा वेध घेत नाही. ते चहूकडे व्यापून राहत नाही. मन मागे असेल तर पुढे नाही, पुढे असेल तर मागे नाही, डावीकडे असेल तर उजवीकडे नाही इ. प्रकारे ते दशदिशात व्यापून राहत नाही. ॥१३-१४॥

चहुंकडे निशाणें मांडावीं । येकसरीं कैसीं सिवावीं । याकारणें समजोन उगवी । प्रत्ययें आपणासी ।।१५।।

चारी दिशांना लावलेल्या निशाणांना एकाला एकाच वेळी हात लावता येत नाही त्याप्रमाणे मर्यादित तत्त्वांना अमर्याद व्यापकता येत नाही. ह्या विचाराने सापेक्ष व्यापकता समजावून घ्यावी. ॥१५॥

सूर्य आला प्रतिबिंबला । हाहि दृष्टांत न घडे वस्तुला । वस्तुरूप निर्गुणाला । म्हणिजेत आहे ।।१६।।

'आत्मरूप सूर्याचे बुद्धिरूप पाण्यात प्रतिबिंब पडून जीव तयार झाला' हा दृष्टांत निर्गुण ब्रह्माला लागू पडत नाही. सूर्याला रूप आहे. ब्रह्म अरूप आहे. तथाकथित बिंबाचे प्रतिबिंब कसे पडेल? ॥१६॥

घटाकाश मठाकाश । हाहि दृष्टांत विशेष । तुळूं जातां निर्गुणास । साम्यता येते ।।१७।।

मठातील आकाश हे ब्रह्म व त्यात ठेवलेल्या घटातील आकाश म्हणजे जीव हा दृष्टांत निर्गुण ब्रह्माला जुळणारा आहे. (मठ म्हणजे घर. त्या घरात आकाश व्यापून असते. त्या व्यापक आकाशात घट म्हणजे मडके ठेवले तर त्याही घटात तेच आकाश व्यापून असते.) ॥१७॥

ब्रह्मींचा अंश आकाश । आणी आत्म्याचा अंश मानस । दोहींचा अनुभव प्रत्ययास । येथें घ्यावा ।।१८।।

ब्रह्म आकाशाप्रमाणे व्यापक असून तेच ब्रह्मांडरूप मठ व जीवरूप घट यात व्यापून असते. (ब्रह्मांडात व्यापून राहणारे ब्रह्म = ईश्वर किंवा शिवात्मा. देहात व्यापून राहिलेले ब्रह्म = जीवात्मा. येथे समर्थ आकाशाला ब्रह्माचा व मनाला आत्म्याचा 'अंश' म्हणतात. अचेतन वस्तू चेतनाचा अंश असू शकत नाही म्हणून येथे अंश म्हणजे दृष्टांत

असा अर्थ घ्यावा लागतो. तरच ह्या ओवीची मागील ओवीशी संगती लावता येते) ॥१८॥

गगन आणि हें मन । कैसे होती समान । मननसीळ महाजन । सकळहि जाणती ।।१९।।

गगन व मन हे दोन्ही दृष्टांत असले तरी त्यात सारखेपणा कसा असेल? मनन करण्याची क्षमता असणाऱ्या महापुरुषांना ह्यातील वर्म उमजते. (मन वायुतत्त्वाचे व म्हणून आकाशातून निर्माण होते) ॥१९॥

मन हें पुढें वावडे । मागें आवघेंचि रितें पडे । पूर्ण गगनास साम्यता घडे । कोण्या प्रकारें ।।२०।।

मन जेव्हा एका विषयाचे मनन करते तेव्हा त्या विषयाच्या आकाराचे होऊन इतरत्र मुळीच नसते. आकाश मात्र सदा सर्वत्र समत्वाने व्यापून असते. त्यामुळे दोन्हींची तुलना कशी होईल? ॥२०॥

परब्रह्महि अचळ । आणि पर्वतासहि म्हणती अचळ । दोनीही येक केवळ । हें कैसें म्हणावें ।।२१।।

परब्रह्म अचल आहे (गीता) व डोंगरही अचल आहे (अरुणाचल). दोघांचे अचलत्व सारखेच म्हणता येईल काय? (परब्रह्म व्यापक असल्याने कोठून कोठे हालवता येत नाही. डोंगर प्रचंड व वजनदार असल्याने हालवता येत नाही.) ॥२१॥

ज्ञान अज्ञान विपरीतज्ञान । तिनी कैसीं होती समान । याचा प्रत्ययो मनन । करून पाहावा ।।२२।।

ज्ञान, अज्ञान व विपरीत ज्ञान ही तिन्ही सारखी कशी असतील? विचाराने त्यांची लक्षणे निश्चित करावीत. ॥२२॥

ज्ञान म्हणिजे जाणणें । अज्ञान म्हणिजे नेणणें । विपरीत ज्ञान म्हणिजे देखणें । येकाचें येक ।।२३।।

ज्ञान म्हणजे कळणे. अज्ञान म्हणजे न कळणे. विपरीत ज्ञान म्हणजे वस्तू जशी आहे तशी न कळता भलत्याच रूपाने कळणे होय. (माळजमीन कळणे– ज्ञान, माळ जमीन न कळणे– अज्ञान, माळ जमीन न दिसता मृगजळ दिसणे– विपरीत ज्ञान.) ॥२३॥

जाणणें नेणणें वेगळें केलें । ढोबळें पंचभूतिक उरलें । विपरीत ज्ञान समजलें । पाहिजे जीवीं ।।२४।।

ब्रह्माचे ज्ञान व ब्रह्माचे अज्ञान ही दोन्ही वेगळी केल्यावर मध्येच स्थूल पाचभौतिक सृष्टीचे विपरीत ज्ञान होते हे श्रोत्यांनी लक्षात घ्यावे. ॥२४॥

द्रष्टा साक्षी अंतरात्मा । जीवात्माचि होये शिवात्मा । पुढें शिवात्मा तोचि जीवात्मा । जन्म घेतो ।।२५।।

जीवात्माच उपाधिभेदाने द्रष्टा, साक्षी, अंतरात्मा व शिवात्मा असतो. 'मी ब्रह्म' असे अपरिवर्तनीय प्रत्यक्ष ज्ञान झाले तर तो मुक्त होतो. अन्यथा तत्त्वत: शिवरूप असूनही त्याला जन्माला यावे लागते. ॥२५॥

आत्मत्वीं जन्ममरण लागे । आत्मत्वीं जन्ममरण न भंगे । संभवामि युगे युगे । ऐसे हें वचन ।।२६।।

'मी ब्रह्म' ह्या जाणीवरूप महाकारण शरीरात जीवात्मा असताना त्याला मरण आले तरी जन्ममरणांचे चक्र चुकत नाही. ते पाठी लागतेच. प्रत्यक्ष ईश्वरही ह्याच गटातील असल्याने तोही युगायुगात पुन्हा जन्म घेतो असे गीतावचन आहे. (जीवाचा पुनर्जन्म = कर्मविग्रह. वासनेमुळे जन्माला यावेच लागते. ईश्वराचा पुनर्जन्म = लीला विग्रह. स्वेच्छेने जन्म घेता येतो.) ॥२६॥

जीव येकदेसी नर । विचारें जाला विश्वंभर । विश्वंभरास संसार । चुकेना कीं ।।२७।।

'मी देह' असे परिच्छिन्नत्व (अल्पत्व) धरून बसलेला जीव विचाराने ईश्वराप्रमाणे विश्वाएवढा व्यापक झाला तरी त्याला जन्ममरण चुकत नाही. ॥२७॥

ज्ञान आणि अज्ञान । वृत्तिरूपें हें समान । निवृत्तिरूपें विज्ञान । जालें पाहिजे ।।२८।।

'मला ब्रह्म कळत नाही' ही अज्ञानवृत्ती व 'मी ब्रह्म आहे' ही ज्ञानवृत्ती आहे. दोन्ही वृत्तिज्ञानरूपाने सारख्याच आहेत. 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसासह' ह्या श्रुतीनुसार वृत्ती आत्मदर्शनाने निवृत्त झाल्यावर त्या आत्मानुभवाला सहजता आली पाहिजे. ज्ञानाचे विज्ञान झाले पाहिजे. ॥२८॥

ज्ञानें येवढें ब्रह्मांड केलें । ज्ञानें येवढें वाढविलें । नाना विकाराचे वळलें । तें हें ज्ञान ।।२९।।

ज्ञानरूप ब्रह्मात कोणत्याच जाणिवेचा विशेष नसतो. भेसळ नसते. त्या ज्ञानरूपाला मायेच्या उपाधीने 'मी ज्ञानी' असा विशेष उत्पन्न होतो. त्या सविशेष ज्ञानरूप ब्रह्माने एवढे ब्रह्मांड उत्पन्न करून वाढविले आहे. त्यातच जीव व उत्पत्त्यादी अनेक विकार समाविष्ट झाले. ।।२९।।

आठवें देह ब्रह्मांडीचें । तें हें ज्ञान साचें । विज्ञानरूप विदेहाचें । पद पाविजे ।।३०।।

ब्रह्मांडाचा आठवा देह म्हणजे मूळमाया. ती म्हणजेच वर सांगितलेली ज्ञानशक्ती, 'मी ब्रह्म आहे' ह्या ज्ञानशक्तीनेच ज्ञानाचे विज्ञान होते. त्यातील विचाररूप शक्तीचा भाग गळून पडतो. देह असून विदेही अवस्था प्राप्त होते. ।।३०।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'पूर्णापूर्णनिरूपणनाम' समास पहिला
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'पूर्णापूर्णनिरूपण' नावाचा पहिला समास समाप्त

दशक विसावा : पूर्णनामदशक

समास दुसरा : सृष्टित्रिविधलक्षण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मूळमाया नस्तां चंचळ । निर्गुण ब्रह्म तें निश्चळ । जैसें गगन अंतराळ । चहुंकडे ।।१।।

निरभ्र किंवा वायुरहित आकाश जसे मोकळे असते त्याप्रमाणे क्रियाशील मूळमाया नसली तर ब्रह्म केवळ निर्गुण व शांत असते. ॥१॥

दृश्य आलें आणि गेलें । परी तें ब्रह्म संचलें । जैसें गगन कोंदाटलें । चहुंकडे ।।२।।

निरभ्र आकाश जसे सर्वत्र व्यापून असते त्याप्रमाणे दृश्य दिसू लागले व गेले तरी परब्रह्म सर्वत्र घनदाट व्यापून असते. ॥२॥

जिकडे पाहावें तिकडे अपार । कोणेकडे नाहीं पार । येकजिनसी स्वतंत्र । दुसरें नाहीं ।।३।।

जिकडे पाहू जावे तिकडे ते अपरंपार अखंड भरून असून त्याला शेवट नाही. ते पूर्ण स्वतंत्र असून स्वत:च्या स्वातंत्र्यात ते मायेला प्रवृत्त करते व आवरून घेते. ॥३॥

ब्रह्मांडावरतें बैसावें । अवकाश भकास अवलोकावें । तेथें चंचळ व्यापकाच्या नांवें । सुन्याकार ।।४।।

विचाराने अनंत विश्वाच्या पलीकडे जाऊन तेथून रिकाम्या पोकळीकडे पाहिले तर चंचळ व व्यापक मूळमाया मुळीच दिसत नाही. (अशी कल्पना करावी की जेथे मृगजळ दिसते त्या जागेवर झोपून आपण मृगजळ पाहत आहोत! तेथून मृगजळ मुळीच दिसणार नाही.) ॥४॥

दृश्य विवेकें काढिलें । मग परब्रह्म कोंदाटलें । कोणासीच अनुमानलें । नाहीं कदा ।।५।।

दृश्य सृष्टीचा विचाराने बाध केला असता सर्वत्र केवळ ब्रह्म उरते. त्याविषयी कोणालाही कसलाच अंदाज बांधता येत नाही. कारण ते वर्णनातीत आहे. ॥५॥

अधोर्ध पाहातां चहुंकडे । निर्गुण ब्रह्म जिकडे तिकडे । मन धांवेल कोणेकडे । अंत पाहावया ।।६।।

तथाकथित वर, खाली व काही दिशांना तेच ब्रह्म अपरंपार भरलेले असते. अंत:करणवृत्तीच्या क्षुद्र मर्यादेत ती धावून धावून कोठपर्यंत जाईल? त्याचा अंतपार तिला कसा लागेल? ॥६॥

दृश्य चळे ब्रह्म चळेना । दृश्य कळे ब्रह्म कळेना । दृश्य आकळे ब्रह्म आकळेना । कल्पनेसी ।।७।।

दृश्य सृष्टीला उत्पत्ती, स्थिती व लय असतात. ब्रह्म अज, विकारशून्य व अमृत आहे. अंत:करणवृत्तीला दृश्यसृष्टीचे प्रमाणांनी (इंद्रिये) ज्ञान होते. ब्रह्माचे होत नाही. कल्पनेने म्हणजे विचाराने दृश्य वस्तूचे तर्कजन्य ज्ञान, स्मृतिज्ञान इ. प्रकारे ज्ञान होते. ब्रह्माचे होत नाही. ॥७॥

कल्पना म्हणिजे कांहींच नाहीं । ब्रह्म दाटलें ठाईंचा ठाईं । वाक्यार्थ विवरत जाइ । म्हणिजे बरें ।।८।।

कल्पनेला स्वत:चे रूप नसल्याने तिने मांडलेल्या पसाऱ्यालाही वास्तविक अस्तित्व नसते. ब्रह्म मात्र सत्, व्यापक व अखंड आहे. 'सर्व खल्विद ब्रह्म' इ. वेदान्त वाक्यांचे मनन चिंतन केल्याने तसा अनुभव येतो. ॥८॥

परब्रह्मायेवढें थोर नाहीं । श्रवणापरतें साधन नाहीं । कळल्याविण कांहींच नाहीं । समाधान ।।९।।

परब्रह्मासारखे श्रेष्ठ प्राप्तव्य नाही. (परम अर्थ) त्याच्या अनुभवासाठी यथार्थ श्रवणासारखे दुसरे साधन नाही.

वेदांतशास्त्र गुरुमुखातून कळल्याशिवाय खरे समाधान कधीच होत नाही. ॥९॥

पिप्लीकामार्गे हळु हळु घडे । विहंगमें फळासी गांठी पडे । साधक मननीं पवाडे । म्हणिजे बरें ।।१०।।

कर्म उपासनादी मार्ग मुंगीच्या चालीने मोक्षापर्यंत नेतात. ज्ञानमार्गाने पक्षाच्या उड्डाणाप्रमाणे एकदम ब्रह्मानुभव येतो (फळाची गाठ पडते) पण साधकावस्थेतील साधकाने (दशक ५ समास ९) तसे मनन केले पाहिजे. ॥१०॥

परब्रह्मासारिखें दुसरें । काहींच नाहीं खरें । निंदा आणी स्तुतिउत्तरें । परब्रह्मीं नाहीं ।।११।।

परब्रह्मासारखे सत्य, नित्य, अनादि, आद्य दुसरे काहीच नाही. त्यामुळे त्या अद्वैतात निंदा व स्तुतीसारखी द्वंद्वे (दुःख व सुख) नाहीत. ॥११॥

ऐसें परब्रह्म येकजिनसी । कांहींच तुळेना तयासी । मानुभव पुण्यरासी । तेथें पवाडती ।।१२।।

परब्रह्म असे अखंड सच्चिदानंदघन असून त्यासारखे दुसरे काही नाही. शुद्ध पुण्याची जोड असलेले महात्मे त्याच्या 'ते मी' अशा अनुभवात स्थिर रहातात. ॥१२॥

चंचळें होते दुःखप्राप्ती । निश्चळायेवडी नाहीं विश्रांती । निश्चळ प्रत्ययें पाहाती । माहानुभाव ।।१३।।

दृश्य सृष्टीतील जीवनात दुःखे असतात. ब्रह्मानुभवासारखी विश्रांती कशानेच मिळत नाही. (त्यात दुःखाचे कष्ट नसतात) महात्मे त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतात. ॥१३॥

मुळापासून सेवटवरी । विचारणा केलीच करी । प्रत्ययाचा निश्चयो अंतरीं । तयासीच फावे ।।१४।।

ब्रह्माच्या 'एकोऽहं बहुस्याम' ह्या मूळ संकल्पापासून ते अचेतन पाषाणापर्यंत झालेल्या सृष्टिनिर्मितीचा जो सतत विचार करतो तो पुढील विस्ताराचा निरास करून ज्याला स्फुरण झाले त्याच्या अनुसंधानात राहतो व त्यालाच ती ब्रह्मरूप विश्रांती मिळते. ॥१४॥

कल्पनेची सृष्टी जाली । त्रिविध प्रकारें भासली । तिक्षण बुद्धीनें आणिली । पाहिजे मना ।।१५।।

त्या संकल्परूप कल्पनेचीच सृष्टी तयार झाली असून ती तीन प्रकारांनी भासते (पुढील ओवी पहा.) अत्यंत सूक्ष्म बुद्धीने हे वर्गीकरण लक्षात घ्यावे. ॥१५॥

मूळमायेपासून त्रिगुण । अवघें येकदेसी लक्षण । पांचा भूतांचा ढोबळा गुण । दिसत आहे ।।१६।।
पृथ्वीपासून च्यारी खाणी । चत्वार वेगळाली करणी । सकळ सृष्टीची चाली येथुनी । पुढें नाहीं ।।१७।।

१) मूळमायेपासून त्रिगुणापर्यंत पहिला वर्ग– हा देशाने, कालाने व वस्तूने परिच्छिन्न असतो. (मर्यादित जागेत व कालात असतो. जेथे एक असतो तेथे दुसरा नसतो.) २) पंचीकृत पंचमहाभूते– ही स्थूल असतात. ३) जारज, उद्भिजादी चार प्रकारच्या जीवांच्या योनी ह्या पृथ्वीपासून उत्पन्न होऊन त्यांचे सर्व व्यवहार तसे तसे चालतात. हा सृष्टिरचनेचा शेवट होय. ॥१६-१७॥

सृष्टीचे विविध लक्षण । विशद करूं निरूपण ।श्रोतीं सुचित अंतःकर्ण । केलें पाहिजे ।।१८।।

आता ह्या तीन प्रकारच्या सृष्टीचे अधिक स्पष्टीकरण करू. श्रोत्यांनी मन एकाग्र करून ते ऐकावे. ॥१८॥

मूळमाया जाणीवेची । मुळीं सूक्ष्म कल्पनेची । जैसी स्थिती परे वाचेची । तद्रूपचि ते ।।१९।।

'अहं' ह्या जाणिवेची मूळमाया घडलेली आहे. ती जाणीव म्हणजेच मूळमाया. त्या अहं ह्या जाणिवेचे मूळ अतिसूक्ष्म कल्पना हे आहे. माणसातील परावाणी ही जशी केवळ स्फुरण रूप आहे तशीच अहं ही जाणीव केवळ स्फुरणरूप आहे. (परावाणीत अक्षरे, शब्दार्थ इ. काही नसतात. त्याप्रमाणे 'अहं' स्फुरणात सृष्टिरचनेला रूप नसते) ॥१९॥

अष्टधा प्रकृतीचें मूळ । ते हे मूळमायाच केवळ । सूक्ष्मरूप बीज सकळ । मुळींच आहे ।।२०।।

पंचभूते व त्रिगुण ह्या आठ प्रकारच्या सृष्टीचे मूळमाया हे मूळ आहे. पुढे स्पष्ट होणाऱ्या दृश्य सृष्टीचे बीज संपूर्णपणे मूळमायेत आहे. ॥२०॥

जड पदार्थ चेतवितें तें । म्हणौन चैतन्य बोलिजेतें । सूक्ष्म रूपें संकेतें । समजोन घ्यावीं ।।२१।।

मानवी शरीरासारख्या स्वभावाने अचेतन असणाऱ्यात जे जाणीवरूप चैतन्य निर्माण करते त्याला चेतन म्हणतात. त्या चैतन्याच्या वेगवेगळ्या नावाच्या सूक्ष्म अभिव्यक्ती संकेताने समजावून घ्याव्यात त्या अशा– ।।२१।।

प्रकृतिपुरुषाचा विचार । अर्धनारीनटेश्वर । अष्टधा प्रकृतीचा विचार । सकळ कांहीं ।।२२।।

प्रकृति व पुरुष ह्यांत प्रकृति अचेतन व तिचा प्रकाशक पुरुष चेतन आहे. अर्धनारीनटेश्वरात नारी शक्तिरूप अचेतन असून नटेश्वर चेतन आहे. अष्टधा प्रकृती अचेतन असून ब्रह्म चेतन आहे. ।।२२।।

गुप्त त्रिगुणाचें गूढत्व । म्हणौन संकेत महत्तत्त्व । गुप्तरूपें शुद्धसत्व । तेथेंचि वसे ।।२३।।

त्रिगुणांना रूप नाही. (गुप्त) त्यांचा प्रभाव व कार्य हे मोठे गूढ असून ते ज्यात असतात त्या तत्त्वाला महत् असे म्हणतात. (महत् = मोठे, व्यापक, विस्तृत, शक्तिमान, उच्च. सांख्यांच्या पंचवीस तत्त्वांतील दुसरे,) ज्याच्या साह्याने ईश्वर अवतार घेतो ते शुद्ध सत्त्व त्या महत्मध्येच असते. ।।२३।।

जेथून गुण प्रगटती । तीस गुणक्षोभिणी म्हणती । त्रिगुणाचीं रूपें समजती । धन्य ते साधु ।।२४।।

गुणसाम्यावस्थेतून जेव्हा गुण प्रकट होऊ लागतात तेव्हा त्या अवस्थेला गुणक्षोभिणी म्हणतात. त्रिगुणांचे स्वरूप व त्यांच्या अभिव्यक्तीची लक्षणे जाणणारे साधू धन्य होत. ('गुणा गुणेषु वर्तन्ते' हे गीता वाक्य त्यांच्या जीवननौकेचे सुकाणू बनते) ।।२४।।

गुप्तरूपें गुणसौम्य । म्हणौनि बोलिजे गुणसाम्य । सूक्ष्म संकेत अगम्य । बहुतांस कैंचा ।।२५।।

गुण प्रगट नसतात तेव्हा ते समस्वरूपात असतात. (विभागणी सारखी असते.) म्हणून त्या अवस्थेला गुणसाम्यावस्था म्हणतात. हा बारकावा फार सूक्ष्म असल्याने सर्वांना त्याचे यथार्थ आकलन होत नाही. ।।२५।।

मूळमायेपासून त्रिगुण । चंचळ येकदेसी लक्षण । प्रत्ययें पाहातां खूण । अंतरीं येते ।।२६।।

त्रिगुण मूळमायेतूनच व्यक्त होतात. मूळमाया एकदेशी व विकारी असल्याने तेही तसेच आहेत. थोड्या विचाराने व निरीक्षणाने हे लक्षात येते. (ब्र. सू. शां. भा. २-९ माणसाचे त्रिगुण प्रसंगी कमी-अधिक प्रभावी होतात) ।।२६।।

पुढें पंचभूतांचीं बंडें । वाढलीं विशाळें उदंडें । सप्तद्वीपें नवखंडे । वसुंधरा हे ।।२७।।

नंतर पंचमहाभूतांचे पंचीकरण होऊन त्यांचा पसारा अतोनात वाढला. सात बेटे व नऊ खंडांची पृथ्वी त्यापासूनच झाली. (बेटे– जंबु, प्लक्ष, शाल्मली, कुश, क्रौंच, शाक व पुष्कर अशी सप्तद्वीपे. खंड– इंद्र, कशेरु, ताम्र, गभस्ती, नाग, वारुण, सौम्य, ब्रह्म व भरत हे नऊ खंड. आणखीही दोन प्रकारे ही संख्या सांगतात.) ।।२७।।

त्रिगुणापासून पृथ्वीवरी । दुसऱ्या जिनसाऱ्याची परी । दोनी जिनस याउपरी । तिसरा ऐका ।।२८।।

सोळाव्या व सतराव्या ओवीतील दोन प्रकार सांगून झाले. आता तिसरा प्रकार ऐका. (चार योनी) ।।२८।।

पृथ्वी नाना जिनसाचें बीज । अंडज जारज श्वेतज उद्भिज । च्यारी खाणी च्यारी वाणी सहज । निर्माण जाल्या ।।२९।।

पृथ्वीतून अनेक पदार्थ निर्माण होतात. अंडज, जारज, स्वेदज व उद्भिज अशा चार योनी व परादी वाणी झाल्या. ।।२९।।

खाणी वाणी होती जाती । परन्तु तैसीच आहे जगती । ऐसे होती आणी जाती । उदंड प्राणी ।।३०।।

चार खाणी, चार वाणी व प्राणी जन्माला येतात व नष्ट होतात. पण पृथ्वी आहे तशीच असते. ।।३०।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'सृष्टित्रिविधलक्षणनिरूपणनाम' समास दुसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'सृष्टित्रिविधलक्षणनिरूपण' नावाचा दुसरा समास समाप्त

दशक विसावा : पूर्णनामदशक

समास तिसरा : सूक्ष्मनामाभिधान

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मुळींहून सेवटवरी । विस्तार बोलिला नानापरी । पुन्हा विवरत विरत माघारी । वृत्ति न्यावी ।।१।।

मूळमायेपासून अंडजादी चार योनीपर्यंत सृष्टीचा विस्तार विस्ताराने सांगितला. आता आत्मानुभवासाठी उलट्या क्रमाने अंत:करण वृत्ती मागेमागे न्यावी. तिने उलट्या क्रमाने तत्त्वांचा वेध घेत (विवरत) शेवटी ब्रह्मस्वरूपात लीन व्हावे (विरत) ।।१।।

च्यारी वाणी च्यारी खाणी । चौऱ्यासि लक्ष जीवयोनी । नाना प्रकारीचे प्राणी । जन्मास येती ।।२।।

चौऱ्यांशी लक्ष जीवयोनीत चार खाणींचे अनंत प्राणी त्यांच्या चार वाणींसह जन्माला येतात. ।।२।।

अवघे होती पृथ्वीपासुनी । पृथ्वीमधें जाती नासोनी । अनेक येती जाती परी अवनी । तैसीच आहे ।।३।।

हे सर्व पृथ्वीपासून जन्माला येऊन मरणोत्तर पृथ्वीमध्येच विरून जातात. ते आले व गेले तरी पृथ्वी आहे तशी आहे. ।।३।।

ऐसें हें सेंड्याकडील खांड । दुसरें भूतांचे बंड । तिसरें नामाभिधानें उदंड । सूक्ष्मरूपें ।।४।।

१) पृथ्वी व प्राणी हा संसार वृक्षाचा शेंड्याचा भाग आहे.

२) व्यक्त पंचभूतांचा अतोनात विस्तार ह्या फांद्या, हा दुसरा भाग.

३) मूळमायेपासून त्रिगुणापर्यंत अनेक नावे असलेल्या सूक्ष्म तत्त्वांचा तिसरा व प्रारंभीचा भाग आहे ।।४।।

स्थूळ अवघें सांडून द्यावें । सूक्ष्मरूपें वोळखावें । गुणापासून पाहिलेच पाहावें । सूक्ष्मदृष्टीं ।।५।।

स्थूल पदार्थ विचाराने बाजूला सारावेत. सूक्ष्माच्या सर्व अभिव्यक्ती जाणून घ्याव्यात. तमोगुणप्रधान मायेपासून झालेली पंचमहाभूते व त्यांचे शब्दादी गुण, आकाशादिकांच्या सत्त्वगुणापासून झालेली श्रोत्रादी ज्ञानेंद्रिये व रजोगुणापासून झालेली वाणी इ. कर्मेंद्रिये अपंचीकृत पंचभूतांच्या सत्त्वगुणापासून झालेली बुद्धी इ. गुणांचा पसारा सतत सूक्ष्मदृष्टीने चिंतनात ठेवावा. ।।५।।

गुणाची रूपें जाणीव नेणीव । पाहिलाच पाहावा अभिप्राव । सूक्ष्मदृष्टीचें लाघव । येथून पुढें ।।६।।

ज्ञान व अज्ञान ह्या गुणांच्या अभिव्यक्ती आहेत. त्या संबंधीचे शास्त्र सतत अभ्यासावे. सूक्ष्म दृष्टीचे खरे कौशल्य येथून पुढेच आहे. ।।६।।

शुद्ध नेणीव तमोगुण । शुद्ध जाणीव सत्त्वगुण । जाणीवनेणीव रजोगुण । मिश्रित चालिला ।।७।।

१) तमोगुण = पूर्ण अज्ञान. २) सत्वगुण = पूर्ण ज्ञान. ३) रजोगुण = ज्ञान व अज्ञान ह्यांचे मिश्रण ।।७।।

त्रिगुणांची रूपें ऐसीं । कळों लागलीं अपैसीं । गुणापुढील कर्दमासी । गुणक्षोभिणी बोलिजे ।।८।।

अशा ह्या त्रिगुणांच्या अभिव्यक्ती सहज कळतात. गुणांच्या प्रत्यक्ष अभिव्यक्ती आधीच्या (पुढील) अवस्थेला गुणक्षोभिणी म्हणतात. त्यात तिन्ही गुण कालविलेले असतात. (गुणसाम्य– गुणक्षोभिणी– त्रिगुण.) ।।८।।

रज तम आणि सत्व । तिहींचें जेथें गूढत्व । तें जाणिजे महत्तत्त्व । कर्दमरूप ।।९।।

महत् ह्या सूक्ष्म तत्त्वात सत्त्व, रज व तम ह्या तिन्ही अव्यक्त गुणांचे मिश्रण गूढरूपाने राहते. ।।९।।

प्रकृति पुरुष शिवशक्ति । अर्धनारीनटेश्वर म्हणती । परी याची स्वरूपस्थिती । कर्दमरूप ।।१०।।

त्याच महत्‌ला प्रकृति-पुरुष, अर्धनारीनटेश्वर, शिव-शक्ती अशीही नावे आहेत. पण मिश्रण हेच त्यांचे स्वरूप आहे.

सूक्ष्मरूपें गुणसौम्य । त्यास बोलिजे गुणसाम्य । तैसेंचि चैतन्य अगम्य । सूक्ष्मरूपी ।।११।।

अव्यक्त गुण शांत (सौम्य) असतात. त्यांनाच गुणसाम्य असेही म्हणतात. मायेतील ब्रह्माचा चिदाभास त्यामध्येही सूक्ष्मत्वाने असतो. तो जाणणे फार कठीण आहे. (आभासवादाप्रमाणे ब्रह्माचे मायेत प्रतिबिंब असते. ते मायेच्या सर्व स्तरात सहजच असते.) ।।११।।

बहुजिनसी मूळमाया । माहांकारण ब्रह्मांडीची काया । ऐसिया सूक्ष्म अन्वया । पाहिलेंचि पाहावें ।।१२।।

मूळमायेच्या पोटात कित्येक तत्त्वे दडलेली आहेत. त्या मूळमायेला ईश्वराचे महाकारण शरीर म्हणतात. (ब्रह्मांड किंवा विराट हे ईश्वराचे स्थूल शरीर आहे.) विराटापासून मागे जात मूळमाया, तिच्यातील ब्रह्माचा आभास व ब्रह्म असा सूक्ष्म अनुक्रम वरचेवर विचारात असावा. ।।१२।।

च्यारी खाणी पांच भूतें । चौदा सूक्ष्म संकेतें । काये पाहाणें तें येथें । शोधून पाहावें ।।१३।।

चार खाणी, पंचमहाभूते व मूळमायेच्या चौदा अभिव्यक्ती ह्या दोन समासातच शोधून त्यांचा अभ्यास करावा. (मागील समासातील तेविसाव्या ओवीत शुद्ध सत्त्व आहे. एकविसाव्यात चैतन्य आहे. अंतरात्म्याचा उल्लेख जागोजागी आहे.) ।।१३।।

आहाच पाहातां कळेना । गरज केल्यां समजेना । नाना प्रकारीं जनाच्या मना । संदेह पडती ।।१४।।

उथळ विचाराने ह्यातील काहीच कळत नाही. गरजेपुरता विचार करूनही भागत नाही. अशा वरवरच्या अभ्यासामुळे लोकांच्या मनात अनेक प्रकारचे संशय घर करतात. ।।१४।।

चौदा पांच येकोणीस । येकोणीस च्यारी तेविस । यांमधें मूळ चतुर्दश । पाहिलेंचि पाहावें ।।१५।।

मूळमायेच्या चौदा अभिव्यक्ती, पंचमहाभूते अशी एकोणीस व त्यामध्ये चार खाणी मिळविल्या की एकूण तेवीस तत्त्वे होतात. द. ७ स. ३ मध्ये दिलेल्या चौदा ब्रह्मांचा विचार करून ती मायिक आहेत असा निश्चय करावा. ।।१५।।

जो विवरोन समजला । तेथें संदेह नाहीं उरला । समजल्याविण जो गल्बला । तो निरार्थक ।।१६।।

प्रत्येक तत्त्व स्पष्टपणे जाणून घेणाऱ्याला संशय उरत नाहीत. समजल्यावाचून केलेले प्रयत्न गोंधळ निर्माण करतात व ते टाकाऊ असतात. ।।१६।।

सकळ सृष्टीचें बीज । मूळमायेंत असे सहज । अवघें समजतां सज्ज । परमार्थ होतो ।।१७।।

सर्व स्थूल सूक्ष्म सृष्टी मूळमायेतून व्यक्त होते. कारण ती सृष्टी त्या मूळमायेतच लीन होऊन राहिलेली असते. मूळमायेपर्यंत निरास करीत करीत तिच्या अधिष्ठानाशी जीवाचे ऐक्य साधले असता मोक्ष (परमार्थ) मिळतो. ।।१७।।

समजलें माणुस चावळेना । निश्चइ अनुमान धरीना । सावळगोंदा करीना । परमार्थ कदा ।।१८।।

हे सर्व ज्याला स्पष्टपणे कळते तो त्याच्या झालेल्या त्या निश्चयामुळे निष्फळ कल्पना करीत बसत नाही. साधनमार्ग व अध्यात्मशास्त्र ह्यांत गोंधळ घालत नाही. ।।१८।।

शब्दातीत बोलतां आलें । त्यास वाच्यांश बोलिलें । शुद्ध लक्ष्यांश लक्षिलें । पाहिजे विवेकें ।।१९।।

मनवाचातीत ब्रह्मासंबंधी शब्दांनी जे सांगतात त्याला वाच्यांश म्हणतात. ब्रह्माच्या 'मी ब्रह्म' अशा शुद्ध लक्षांशाच्या अनुभवासाठी नित्य-अनित्यादी विवेकानेच त्याचे अनुसंधान करावे लागते. ।।१९।।

पूर्वपक्ष म्हणिजे माया । सिद्धांतें जाये विलया । माया नस्तां मग तया । काये म्हणावें ।।२०।।

मायेसंबंधीचे सर्व बोलणे पूर्वपक्षाचे (अध्यारोप) असून ब्रह्मस्वरूपाच्या सिद्धांतपक्षाने (अपवाद) ते बोलणे निरर्थक ठरते. माया मावळून गेल्यावर जे काही तथाकथित उरते त्यासंबंधी कसे, काय व कोणी बोलावे? ।।२०।।

अन्वये आणी वीतरेक । हा पूर्वपक्षाचा विवेक । सिद्धांत म्हणिजे शुद्ध येक । दुसरें नाहीं ।। २१ ।।

'जेथे जग असते तेथे ब्रह्म असते' असा जगात ब्रह्माचा अन्वय व 'जेथे ब्रह्म असते तेथे जग नसते' असा ब्रह्मात जगताचा व्यतिरेक इ. खटाटोप पूर्वपक्षाचा आहे. शुद्ध एकमेव भेदशून्य ब्रह्मात हे काहीच नाही. ॥२१॥

अधोमुखें भेद वाढतो । ऊर्धमुखें भेद तुटतो । नि:संगपणें निर्गुणी तो । माहांयोगी ।। २२ ।।

अध्यस्ताच्या विचारात अंत:करण वृत्ती पांगली (अधोमुख) की सर्वत्र भेदच भेद दिसतो. उलट ती अधिष्ठानाच्या अनुसंधानात राहिली (ऊर्ध्वमुख) की भेद मावळून अभेदाचा अनुभव येतो. असा अनासक्त व असंग साधक निर्गुणानुभवाने महायोगी होतो. ॥२२॥

माया मिथ्या ऐसी कळली । तरी मग भीड कां लागली । मायेचे भिडेनें घसरली । स्वरूपस्थिती ।। २३ ।।

माया सतासतविलक्षण अनिर्वचनीय (मिथ्या) आहे असे लक्षात आल्यावर ती सत्य का मानावी? तिचे अनुसंधान का सोडू नये? ह्या विपरीत अनुसंधानामुळेच आत्मस्थिती सुटून बद्धता आली. ॥२३॥

लटके मायेनें दपटावें । सत्य परब्रह्म सांडावें । मुख्य निश्चयें हिंडावें । कासयासी ।। २४ ।।

मिथ्या मायेने दामटून नादी लावावे व त्यामुळे सत्य ब्रह्माचे अनुसंधान का सुटावे? मायेला ती सत्य व मुख्य मानून वणवण का करावी? ॥२४॥

पृथ्वीमधें बहुत जन । त्यामध्यें असती सज्जन । परी साधूस वोळखतो कोण । साधुवेगळा ।। २५ ।।

पृथ्वीवर अब्जावधी लोक रहातात. त्यातच संतसज्जनही असतात. पण दुसऱ्या सज्जनाशिवाय त्यांना कोण जाणतो? ॥२५॥

म्हणौन संसार सांडावा । मग साधूचा शोध घ्यावा । फिरफिरों ठाइं पाडावा । साधुजन ।। २६ ।।

म्हणून मुमुक्षू व साधकाने संसार गौण समजून संतांचा शोध घेण्यासाठी जागोजागी धांडोळा घ्यावा व शरण जावे. ॥२६॥

उदंड हुडकावे संत । सांपडे प्रचितीचा महंत । प्रचितीविण स्वहित । होणार नाही ।। २७ ।।

अनेक संतांचा शोध घेतल्यावर आत्मानुभवी महंताची गाठ पडते. अशा सद्‌गुरुरूप महंताशिवाय शाश्वत हित होणार नाही. ॥२७॥

प्रपंच अथवा परमार्थ । प्रचितीविण अवघें वेर्थ । प्रत्ययेज्ञानी तो समर्थ । सकळांमध्यें ।। २८ ।।

व्यवहार असो की परमार्थ त्यात अनुभवाशिवाय कशाचाच उपयोग होत नाही. स्वानुभवसंपन्न असतो तोच सर्वांत श्रेष्ठ असतो. ॥२८॥

रात्रंदिवस पाहावा अर्थ । अर्थ पाहेल तो समर्थ । परलोकींचा निजस्वार्थ । तेथेंचि घडे ।। २९ ।।

साधकाने वेळात वेळ काढून अध्यात्मशास्त्राचा अभ्यास करावा. त्यालाच मोक्षसिद्धीचे सामर्थ्य लाभते. 'मोक्षलोक' हा खरा स्वार्थ त्यानेच साधतो. ॥२९॥

म्हणौन पाहिलेंचि पाहावें । आणि शोधिलेंचि शोधावें । अवघें कळतां स्वभावें । संदेह तुटती ।। ३० ।।

म्हणून वाचलेले पुन्हा वाचावे. वाचलेल्याचा पुन्हा पुन्हा विचार करून त्याचे सार शोधावे. शास्त्र व साधना ह्यांची सर्व व्याप्ती कळली की संदेहरहित अवस्था लाभते. ('भिद्यते हृदयग्रन्थि: छिद्यन्ते सर्व संशया:' मुंडक २-८) ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'सूक्ष्मनामाभिधाननाम' समास तिसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'सूक्ष्मनामाभिधान' नावाचा तिसरा समास समाप्त

दशक विसावा : पूर्णनामदशक

समास चवथा : आत्मानिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

सकळ जनास प्रार्थना । उगेंच उदास करावेंना । निरूपण आणावें मना । प्रत्ययाचें ।।१।।

माझी सर्वांना अशी विनंती आहे की अभ्यासाचा उगीच कंटाळा न करत अनुभवपूर्वक केलेले निरूपण मनापासून अभ्यासावे. ॥१॥

प्रत्यये राहिला येकेकडे । आपण धांवतो भलतेकडे । तरी सारासाराचे निवाडे । कैसे होती ।।२।।

अनुभवाचे स्वरूप एकीकडे व अभ्यासाची दिशा भलतीकडे असे झाले तर सार व असार ह्यांचा नेमका निवाडा कसा होईल? ॥२॥

उगिच पाहातां सृष्टी । गल्बला दिसतो दृष्टीं । परी ते राजसत्तेची गोष्टी । वेगळीच ।।३।।

जगाकडे वरवर पाहिले तर सर्वत्र विस्कळितपणा दिसतो. पण त्यामागे घटना व कायद्याची सत्ता काम करीत असते. ती विस्कळीत नसते. त्याप्रमाणे ह्या सृष्टीत कितीही उलथापालथ झाली तरी त्यामागे ईश्वरी सत्ता अढळपणे उभी असते. ॥३॥

पृथ्वीमधें जितुकीं शरीरें । तितुकी भगवंताचीं घरें । नाना सुखें येणें द्वारें । प्राप्त होती ।।४।।

पृथ्वीच्या पाठीवर जेवढे देह आहेत ती सर्व ईश्वराची घरे आहेत. त्या देहातील जीवांना देहाच्या माध्यमातून सर्व सुखे मिळतात. (झोप सुख देते. विषय सुख उत्पन्न करतात. आत्मा सुखरूप आहे.) ॥४॥

त्याचा महिमा कळेल कोणाला । माता वांटून कृपाळु जाला । प्रत्यक्ष जगदीश जगाला । रक्षितसे ।।५।।

त्या ईश्वराचे माहात्म्य कळणे फार कठीण आहे. त्याने सर्व जीवांवर कृपा करून त्यांना आई दिली व त्यांच्या पालनपोषणाची सोय केली. त्या आईप्रमाणे ईश्वर जगाला सांभाळतो. ॥५॥

सत्ता पृथ्वीमध्यें वांटली । जेथें तेथें विभागली । कळेनें सृष्टि चालिली । भगवंताचे ।।६।।

राजसत्ता ही सर्व पृथ्वीवर कित्येक रूपांनी काम करते व तिचे कित्येक विभाग आहेत (राष्ट्रपती इ. रूपे. राष्ट्र इ. विभाग.) त्या सत्ता ईश्वराच्या सत्तेवर चालतात. (सत्ताधीशांनी ईश्वरी आज्ञा पाळल्या नाहीत तर राज्याचा नाश होतो. जनांचे हाल होतात. व्यक्तीच्याही हृदयात ईश्वर राहतो. तिने ईश्वरी आज्ञा मानल्या नाहीत, तर तिचाही नाश होतो.) ॥६॥

मूळ जाणत्या पुरुषाची सत्ता । शरीरीं विभागली तत्त्वता । सकळ कळा चातुर्यता । तेथें वसे ।।७।।

मूळचा जाणता पुरुष म्हणजे अंतरात्मा किंवा ईश्वर. तो सत्तारूपाने (ईशान म्हणजे नियामकत्वाचे सामर्थ्य) सर्वांच्या अंत:करणात राहतो. त्याचे ठिकाणी सर्व गुण व कला असतात. (जीवाचे ठिकाणी त्या असतात असा अर्थ केला तर मतिमंदाचे बाबतीत ते जुळत नाही.) ॥७॥

सकळ पुराचा ईश । जगामध्यें तो जगदीश । नाना शरीरीं सावकास । करूं लागे ।।८।।

(पुर म्हणजे शहर, जुन्या शहरांना द्वारे असत. शरीरालाही डोळे, कान इ. द्वारे असल्याने त्याला 'पुर' म्हणतात.

अशा पुरात 'शेते' म्हणजे वास्तव्य करतो त्याला पुरुष म्हणतात.) ईश्वर सर्व शरीरात व्यापून राहतो व तोच ईश्वर सर्व जगातही व्यापून असतो. त्या त्या शरीरांचे सर्व व्यापार तो सहजतेने चालवतो. ॥८॥

पाहातां सृष्टिची रचना । ते येकाचेन चालेना । येकचि चालवी नाना । देह धरुनी ।।९।।

अवाढव्य सृष्टी एका केंद्रसत्तेने चालणार नाही म्हणून त्या ईश्वराने प्रत्येक शरीर स्वत:चे सत्ताकेंद्र केले व त्या त्या देहांच्या सर्व व्यवहाराचे नियंत्रण चालविले आहे. ॥९॥

नाही उंच नीच विचारिलें । नाहीं बरें वाईट पाहिले । कार्ये चालों ऐसें जालें । भगवंतासी ।।१०।।

शरीरांच्या मनुष्यादी प्रतवारीचा विचार केला नाही. शरीर देखणे की ओंगळ अशीही निवड पाहिली नाही. नियोजित कार्य बरोबर व्हावे एवढाच भगवंताने विचार केला.

वर्णक दुसरे– ईश्वराने प्राणी विकसित (माणूस) की अविकसित (चिलट, कृमी इ.) असा विचार केला नाही. निरुपद्रवी की क्रूर हेही पाहिले नाही. एकूण सर्व जीव जड सृष्टी व्यवस्थित चालावी एवढाच विचार केला. ॥१०॥

किंवा नेणणें आडवें केलें । किंवा अभ्यासीं घातलें । हें कैसें कैसें केलें । त्याचा तोचि जाणे ।।११।।

माणसाला ब्रह्मज्ञान होऊ नये किंवा स्वरूप ओळखू नये म्हणून ईश्वराने तो व स्वरूप ह्यांच्यात अविद्या किंवा अज्ञानाला (नेणणे) का आडवे घातले? आणि काहींना स्वरूपाची ओळख होण्यासाठी वेदांतशास्त्र व साधनेच्या अभ्यासाला का प्रवृत्त केले? ह्याचे उत्तर त्याचे त्यालाच माहीत!

वर्णक दुसरे– एकाला यश येऊ नये म्हणून ईश्वराने तो व यश ह्यांत अज्ञानाला का आडवे घातले? व कोणाला यश मिळण्यासाठी अभ्यासाकडे म्हणजे ज्ञानाकडे का प्रेरणा दिली? हे त्याने का व कसे केले ते त्याचे त्यालाच ठाऊक! म्हणून आपल्या परीने योग्य प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून जे घडेल ते ईश्वरी इच्छा म्हणून शांतपणे स्वीकारावे. ॥११॥

जगदांतरीं अनुसंधान । बरें पाहाणें हेंचि ध्यान । ध्यान आणी तें ज्ञान । येकरूप ।।१२।।

सर्व चेतन व अचेतनात्मक सृष्टीत व्यापून राहिलेल्या परमेश्वराला पाहणे हेच खरे ध्यान होय. ह्या ध्यानाला ज्ञानाचा दर्जा आहे. ॥१२॥

प्राणी संसारास आला । कांहीं येक शाहाणा जाला । मग तो विवरों लागला । भूमंडळीं ।।१३।।

माणूस जन्माला येऊन थोडाफार शहाणा झाल्यावर ह्या जगात वावरू लागतो. पण तो अज्ञानातच असतो. ॥१३॥

प्रगट रामाचें निशाण । आत्माराम ज्ञानघन । विश्वंभर विद्यमान । भाग्यें कळे ।।१४।।

विश्वंभर म्हणजे विश्वात भरून राहिलेला ईश्वर. विद्यमान म्हणजे सत्तारूपाने त्याचे अस्तित्व आज व सतत आहे. ईश्वराची विद्यमान व विश्वंभर ही दोन विशेषणे आहेत. आत्माराम म्हणजे कूटस्थ चैतन्य किंवा आत्मचैतन्य. ज्ञानघन म्हणजे ज्ञानमय किंवा ज्ञानरूप ब्रह्म. सगुण ईश्वर व निर्गुण ब्रह्म ह्या दोघांचा समावेश 'राम' ह्या नामात केला असून त्याचे निशाण ईश्वराच्या जगत् रूपाने व ब्रह्माच्या शुद्ध जाणिवेच्या रूपाने प्रत्येकाला प्रत्यक्ष ज्ञात आहे. पण हे फार मोठ्या भाग्याने कळते. ॥१४॥

उपासना धुंडून वासना धरिली । तरी ते लांबतचि गेली । महिमा न कळे बोलिली । येथार्थ आहे ।।१५।।

आवडती उपासना निवडून किंवा कोणा महात्म्याकडून मिळूनही त्यात सकामता शिरली तर तिला काही मर्यादाच राहत नाही. उपासनेचे खरे महत्त्व बहुतेक वेळा कळत नाही असे जे म्हणतात ते योग्यच आहे. ॥१५॥

द्रष्टा म्हणिजे पाहाता । साक्षी म्हणिजे जाणता । अनंतरूपी अनंता । वोळखावें ।।१६।।

अनंत असलेला अनंतात्मा द्रष्टा वा साक्षी आहे. ('उदासीनत्वे सति बोद्धा साक्षी' जे चैतन्य बुद्धी इत्यादिकांना प्रकाशित करून स्वत: उदासीन राहते ते साक्षी किंवा द्रष्टा. जीव = ज्ञाता.) त्याला जाणण्यात पुरुषार्थ आहे. ॥१६॥

संगती असावी भल्यांची । धाटी कथा निरूपणाची । कांहीं येक मनाची । विश्रांती आहे ।।१७।।

सज्जनांची संगत व प्रवचनकीर्तन ऐकण्याची किंवा करण्याची सवय असली तर मनाला थोडीफार विश्रांती मिळते. ।।१७।।

त्याहिमधें प्रत्ययेज्ञान । जाळून टाकिला अनुमान । प्रचितीविण समाधान । पाविजेल कैंचें ।।१८।।

प्रवचन-कीर्तनातील प्रबोधन अनुभवातून आलेले असले म्हणजे केवळ कल्पना, तर्क, अंदाज इ. जळून जातात. अनुभवाशिवाय समाधान कसे होईल? ।।१८।।

मूळ संकल्प तो हरिसंकल्प । मूळमायेमधील साक्षेप । जगदांतरीं तेंचि रूप । देखिजेतें ।।१९।।

अज्ञानाचे हरण करणाऱ्या ज्ञानरूप किंवा ब्रह्मरूप हरीमध्ये मूळसंकल्प झाला. मूळमायेत घडणाऱ्या पुढील सर्व घटनाक्रमाचे त्याचा ईक्षणरूप प्रयत्न हे कारण आहे. भक्त व ज्ञानमार्गीयांनी जगामध्ये तो हरीच पहावा. ।।१९।।

उपासना ज्ञानस्वरूप । ज्ञानीं चौथा देह आरोप । याकारणें सर्व संकल्प । सोडून द्यावा ।।२०।।

वाच्यार्थाने जो ईश्वर आहे तोच लक्ष्यार्थाने ब्रह्म असल्याने ईश्वरोपासना व ज्ञानरूप ब्रह्माची उपासना एकच आहे. 'अहं' ह्या जाणिवेला ईश्वराचा चौथा म्हणजे महाकारण देह म्हणतात. केवळ संकल्पामुळे ब्रह्म व मूळमाया असा फरक झाला. म्हणून जीवाने संकल्पाचा बाध करून माया ओलांडून ब्रह्मरूप व्हावे. ।।२०।।

पुढें परब्रह्म विशाळ । गगनासारिखें पोकळ । घन पातळ कोमळ । काये म्हणावें ।।२१।।

संकल्पाचा बाध केल्यावर अनुभवाला येणारे परब्रह्म व्यापक, आकाशाप्रमाणें पोकळ (मोकळे) असते. त्याला दाट, विरविरीत व मृदु ह्यांतील कोणते विशेषण द्यावे? (निर्विशेष) ।।२१।।

उपासना म्हणिजे ज्ञान । ज्ञानें पाविजे निरंजन । योगियांचें समाधान । येणें रितीं ।।२२।।

आत्मनिवेदन भक्ती व आत्मज्ञान दोन्ही एकच. त्याने 'शुद्ध ब्रह्म मी आहे' असा अनुभव येतो व ब्रह्माशी योग साधणाऱ्या योग्यांचे समाधान मिळते. ।।२२।।

विचार नेहटूनसा पाहे । तरी उपासना आपणचि आहे । येक जाये एक राहे । देह धरुनी ।।२३।।

शास्त्रशुद्ध सूक्ष्म विचार साधनापूर्वक केला तर उपास्य ब्रह्म व उपासक मी एकच आहेत असा प्रत्यक्ष अनुभव आल्यावर ज्या देहात उपासक राहत होता त्यांत तोच उपासक उपास्यरूपाने आयुष्य असेपर्यन्त राहतो. ।।२३।।

अखंड ऐसी घालमेली । पूर्वापार होत गेली । आतां हि तैसीच चालिली । उत्पत्ति स्थिती ।।२४।।

अशी ही सृष्टीची उलाढाल अनादि काळापासून चालत आली आहे. उत्पत्ती होऊन आता स्थितिकाळ चालू आहे. ।।२४।।

बनावरी बनचरांची सत्ता । जळावरी जळचरांची सत्ता । भूमंडळीं भूपाळां समस्तां । येणेंचि न्यायें ।।२५।।

वनात वन्य प्राण्यांची, पाण्यांत जळचरांची व पृथ्वीवर सत्ताधीशांची सत्ता अशीच पूर्वीपासून चालली आहे. ।।२५।।

सामर्थ्य आहे चळवळेचें । जो जो करील तयाचें । परंतु येथें भगवंताचें । अधिष्ठान पाहिजे ।।२६।।

क्रियाशीलतेला सामर्थ्य असते व जो क्रिया करील त्याला ते प्राप्त होते. पण त्या क्रियेमागे व सामर्थ्यामागे ईश्वराची आद्य क्रिया (संकल्प) व सामर्थ्य आहे हे प्रत्येकाने लक्षात ठेवावे. (सृष्टिरचनेचे कर्म हेच आद्य कर्म आहे– गीता अ. ८) ।।२६।।

कर्ता जगदीश हें तों खरें । परी विभाग आला पृथकाकारें । तेथें अहंतेचें काविरें । बाधिजेना ।।२७।।

सर्व कर्ता ईश्वर आहे ह्यांत तिळमात्र शंका नाही. पण त्याचे ते कर्तृत्व प्रत्येक जीवाच्या, समूहाच्या व सत्ताधीशाच्या माध्यमातून व्यक्त होते. हे लक्षात घेतले तर ह्यातील कोणालाच अहंकाराचे वेड बाधत नाही. ॥२७॥

हरिर्दाता हरिर्भोक्ता । ऐसें चालतें तत्वता । ये गोष्टीचा आतां । विचार पाहावा ।। २८ ।।

हरी जे जीवाला विषय रूपाने देतो त्यांचा भोक्ता अधियज्ञाचे रूपाने तोच असतो. हा सिद्धान्त नीट पहावा. ॥२८॥

सकळ कर्ता परमेश्वरु । आपला माइक विचारु । जैसें कळेल तैसें करूं । जगदांतरें ।। २९ ।।

कर्ता करविता परमेश्वर आहे. जीवरूप मी मायिक आहे. ह्या जगात जगताना शास्त्राप्रमाणें जे कळेल ते करीत राहू. ('तस्मात शास्त्रं प्रमाणं ते'– गीता) ॥२९॥

देवायेवढें चपळ नाहीं । ब्रह्मायेवढें निश्चळ नाहीं । पाइरीनें पाइरी चढोन पाहीं । मूळपरियंत ।। ३० ।।

ईश्वराएवढा क्रियाशील कोणी नाही. ब्रह्मासारखे निष्क्रिय काही नाही. क्रियांच्या पायरी पायरीने चढत निष्क्रियतेच्या शेवटापर्यन्त पोहोचावे. (क्रियेतील ८२ तत्त्वे ओलांडून ब्रह्मरूप व्हावे) ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'आत्मानिरूपणनाम' समास चौथा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'आत्मानिरूपण' नावाचा चौथा समास समाप्त

दशक विसावा : पूर्णनामदशक

समास पाचवा : चत्वारजिन्नसनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

येथून पाहातां तेथवरी । चत्वार जीनस अवधारीं । येक चौदा पांच च्यारी । ऐसें आहे ।।१।।

ह्या दृश्य कल्पित सृष्टीत; ह्या टोकापासून त्या टोकापर्यन्त पदार्थांचे फक्त चार गट आहेत. १) परब्रह्म २) मायेच्या चौदा अभिव्यक्ती ३) पंच महाभूते ४) उद्‌भिजादी चार खाणी ॥१॥

परब्रह्म सकळांहून वेगळें । परब्रह्म सकळांहून आगळें । नाना कल्पनेनिराळें । परब्रह्म तें ।।२।।

पहिले परब्रह्म इतर तीन गटांहून अगदी वेगळे व आगळे म्हणजे वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. सर्वांत व्यापून अलिप्त व सूक्ष्मातिसूक्ष्म आहे. कोणताही मानव जी कल्पना करू शकतो त्याहून ते भिन्न आहे. ॥२॥

परब्रह्माचा विचार । नाना कल्पनेहून पर । निर्मळ निश्चळ निर्विकार । अखंड आहे ।।३।।

शुद्ध, स्वस्थ व निर्विकारत्वाच्या परिसीमेची जेवढी कल्पना करणे शक्य आहे त्याहून ते शुद्ध, स्वस्थ व निर्विकार परब्रह्म अखंडत्वाने सर्वत्र व्यापून आहे. ॥३॥

परब्रह्मास कांहींच तुळेना । हा येक मुख्य जिनसाना । दुसरा जिनस नाना कल्पना । मूळमाया ।।४।।

ह्या दृश्य सृष्टीचे अधिष्ठान असलेले परब्रह्मच मुख्य व एकमेव सत्य पदार्थ आहे. त्यासारखा कोणताच अन्य पदार्थ नाही. अनेक काल्पनिक जिनसांनी भरलेली मूळमाया हा दुसरा पदार्थ आहे. ॥४॥

नाना सूक्ष्मरूप । सूक्ष्म आणी कर्दमरूप । मुळींच्या संकल्पाचा आरोप । मूळमाया ।।५।।

मूळमायेत अव्यक्तादी अनेक सूक्ष्मतत्त्वे दडलेली आहेत. शिवाय तशा सूक्ष्म तत्त्वांचे मिश्रणही आहे. परब्रह्मावरील स्फुरणाच्या अध्यारोपालाच मूळमाया म्हणतात! ॥५॥

हरिसंकल्प मुळींचा । आत्माराम सकळांचा । संकेत नामाभिधानाचा । येणें प्रकारें ।।६।।

ह्या स्फुरणरूप संकल्पाला अंतरात्मा किंवा ईश्वर म्हणतात. तो सर्वांच्या हृदयात राहतो. (कूटस्थ वा अक्षर गीता अ. १५) इतर नामांचे संकेत पुढीलप्रमाणे– ॥६॥

निश्चळीं चंचळ चेतलें । म्हणौनि चैतन्य बोलिलें । गुणासमानत्वें जालें । गुणसाम्य ऐसें ।।७।।

मूळ निश्चळ ब्रह्मावर चंचळ स्फुरणाचा आरोप करताच त्याला चैतन्य असे नाव मिळाले (निश्चळ + चंचळ.) मूळमायेतील गुणांच्या साम्यावस्थेमुळे तिला गुणसाम्य असे नाव मिळाले. ॥७॥

अर्धनारीनटेश्वर । तोचि शड्‌गुणैश्वर । प्रकृतिपुरुषाचा विचार । शिवशक्ती ।।८।।
शुद्धसत्वगुणाची मांडणी । अर्धमात्रा गुणक्षोभिणी । पुढें तिही गुणांची करणी । प्रगट जाली ।।९।।
मन माया अंतरात्मा । चौदा जिनसांची सीमा । विद्यमान ज्ञानात्मा । इतुके ठाइं ।।१०।।

१) अर्धनारीनटेश्वर २) शड्‌गुणैश्वर ३) प्रकृती पुरुष ४) शिवशक्ती ५) शुद्धसत्व ६) अर्धमात्रेची गुणक्षोभिणी ७) सत्त्व ८) रज ९) तम १०) मन ११) माया १२) अन्तरात्मा १३) चैतन्य १४) गुणसाम्य. त्या सर्वांचे प्रकाशन करून ज्ञानरूप आत्मा त्यात राहतो. ॥८-१०॥

ऐसा दुसरा जिनस । अभिधानें चतुर्दश । आतां तिसरा जिनस । पंचमाहाभूतें ।।११।।

असा हा दुसरा पदार्थ असून त्याच्या ह्या चौदा अभिव्यक्ती आहेत. तिसरा गट पंचभूतांचा आहे. ॥११॥

येथें पाहातां जाणीव थोडी । आदिअंत हे रोकडी । खाणी निरोपिल्या तांतडी । तो चौथा जिनस ।।१२।।

पंचमहाभूतात ज्ञानरूप आत्मा व्यापून असतो म्हणून त्यांत जाणीव आहे असे म्हणावयाचे एवढेच! अन्यथा ती अचेतन आहेत. मात्र त्यांच्या आधीचा ईश्वर व नंतरच्या चार खाणी ह्यांत जाणीव स्पष्ट असते. चार खाणी हा चौथा गट होय. ॥१२॥

च्यारी खाणी अनंत प्राणी । जाणीवेची जाली दाटणी । च्यारी जिनस येथुनी । संपूर्ण जाले ।।१३।।

चार खाणींतील प्राण्यांची संख्या अनंत वा असंख्य आहे. त्यांच्यात जाणीवरूप ज्ञान घनदाट भरले आहे. असे हे दृश्य सृष्टीतील चार गट सांगून झाले. ॥१३॥

बीज थोडें पेरिजेतें । पुढें त्याचें उदंड होतें । तैसें जालें आत्मयातें । खाणी वाणी प्रगटतां ।।१४।।

मूठभर बी पेरले की त्याचे कितीतरी धान्य होते. त्याप्रमाणें अंतरात्म्यानें (ईश्वर) चारखाणी व चारवाणींचे प्रगटीकरण करताच असंख्य प्राणी जन्माला आले. ॥१४॥

ऐसी सत्ता प्रबळली । थोडे सत्तेची उदंड जाली । मनुष्यवेषें सृष्टी भोगिली । नाना प्रकारें ।।१५।।

मूळची मर्यादित असलेली ईश्वरी सत्ता अशा प्रकारे असंख्य शरीरांच्या माध्यमातून अतोनात वाढली. मानवी शरीरातील जीवाने तर सृष्टीचा नाना प्रकारे भोग घेतला. ॥१५॥

प्राणी मारून स्वापद पळे । वरकड त्यास काये कळे । नाना भोग तो निवळे । मनुष्यदेहीं ।।१६।।

एखादे श्वापद (वाघ इ.) लहान प्राण्याला मारून तो खाण्यासाठी तोंडात धरून दूर घेऊन जाते. त्याची अतिसामान्य बुद्धी (वरकड) एवढ्याच मर्यादेत भोग भोगते. पण मानवी प्रगत बुद्धी मात्र पाच ज्ञानेंद्रिये व अन्त:करणाने असंख्य भोग भोगते. (जीभ– नाना चवी, मानस भोग– कीर्ती, सत्ता, इ.) ॥१६॥

नाना शब्द नाना स्पर्श । नाना रूप नाना रस । नाना गंध ते विशेष । नरदेह जाणे ।।१७।।

शब्दांची कारंजी, मऊ, मुलायम इ. स्पर्श, सुंदर रूपे, मधुरादी सहा रस, अत्तरे व फुलांचे गंध इ. विशेष भोग मानवी शरीरातच भोगले जातात. ॥१७॥

अमोल्य रत्नें नाना वस्त्रें । नाना यानें नाना शस्त्रें । नाना विद्या कळा शास्त्रें । नरदेह जाणे ।।१८।।

हिरे, वैडूर्यादी अनमोल रत्ने, उंची वस्त्रांचे असंख्य प्रकार (फॅशन), अनेक प्रकारची वाहने, संहारक शस्त्रे, अनेक विद्या, संगीतादी कला व वेदान्तादी शास्त्रे यांची जाण मानवी जीवालाच असते. ॥१८॥

पृथ्वी सत्तेनें व्यापिली । स्थळोस्थळीं अटोपिली । नाना विद्या कळा केली । नाना धारणा ।।१९।।

पृथ्वी ईश्वराच्या सत्तेने व्यापली असून तिची सर्वत्र पकड आहे. पूर्ण नियंत्रण आहे. त्या सत्तेच्या नियोजनानुसार मानवी माध्यमातून अनेक विद्या, कला व मतमतांतरे (धारणा) व्यक्त होतात. ॥१९॥

दृश्य अवघेंचि पाहावें । स्थानमान सांभाळावें । सारासार विचारावें । नरदेहे जालियां ।।२०।।

ही दृश्यसृष्टी नीट पारखून पहावी. त्यांतील आपले स्थान व मर्यादा (मान) यांना सांभाळून राहावे. मानवी शरीर मिळाल्यावर प्रामुख्याने सृष्टी व शरीर यांतील सार व असार यांचा शास्त्रशुद्ध विचार करावा. ॥२०॥

येहलोक आणी परलोक । नाना प्रकारींचा विवेक । विवेक आणी अविवेक । मनुष्य जाणे ।।२१।।

इहलोक व परलोक या संकल्पना व व्यावहारिक, नैतिक व आध्यात्मिक विवेक आणि अविवेक त्यांचा विचार फक्त माणूसच करू शकतो. ॥२१॥

नाना पिंडीं ब्रह्मांडरचना । नाना मुळींची कल्पना । नाना प्रकारीं धारणा । मनुष्य जाणे ।।२२।।

मनुष्यादी शरीरांच्या रचनेचे शास्त्र (Anatomy), ब्रह्मांड रचनेचे शास्त्र (Cosmology), मूलभूत संशोधन इ. मानवी बुद्धीच धारण करू शकते. ॥२२॥

अष्टभोग नवरस । नाना प्रकारींचा विळास । वाच्यांश लक्ष्यांश सारांश । मनुष्य जाणे ।।२३।।

सुगंधादी आठ भोग, शृंगारादी नऊ रस, नृत्य वस्त्रादी विलास व शब्दांचे वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ, सारार्थ इ. खेळ माणूसच करू शकतो. ॥२३॥

मनुष्यें सकळांस आळिलें । त्या मनुष्यास देवें पाळिलें । ऐसें हें अवघें कळलें । नरदेहयोगें ।।२४।।

माणूस इतर जीवसृष्टीवर व जगावर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. पण त्या माणसावर ईश्वराचे नियंत्रण आहे. हे सर्व मानवी शरीरातच कळते. ॥२४॥

नरदेह परम दुल्लभ । येणें घडे अलभ्य लाभ । दुल्लभ तें सुल्लभ । होत आहे ।।२५।।

मानवी शरीराचा लाभ होणे अतिशय दुर्लभ आहे. पण त्यांतच मोक्षाचा अलभ्य लाभ होतो. तो फार दुर्लभ असला तरी या शरीरात सहजसाध्य आहे. ॥२५॥

वरकड देहे हें काबाड । नरदेह मोठें घबाड । परंतु पाहिजे जाड । विवेकरचना ।।२६।।

मनुष्येतर जीवसृष्टी बुद्धीने अतिसामान्य (वरकड) व बहुतकरून कष्टांच्या भोगांसाठीं आहे. मनुष्यदेह मात्र मोठे घबाड आहे. परंतु त्याची पूर्ण क्षमता वापरण्यासाठी नित्यानित्यादी विवेकाचा सतत पाठपुरावा केला पाहिजे. ॥२६॥

येथें जेणे आळस केला । तो सर्वस्वें बुडाला । देव नाहीं वोळखिला । विवेकबळें ।।२७।।

मानवी शरीर मिळूनही केवळ आळसाने जो 'मी ब्रह्म' असा अनुभव विवेकपूर्वक घेत नाही तो हाती आलेले घबाड घालवून सर्वस्वाला मुकतो. ॥२७॥

नर तोचि नारायेण । जरी प्रत्ययें करी श्रवण । मननशीळ अंत:कर्ण । सर्वकाळ ।।२८।।

जो अनुभवी महात्म्याकडून श्रवण करून स्वत: अनुभव घेण्यासाठी अन्त:करण वृत्तीने आत्मस्वरूपाचे अखंड चिंतन करतो तो देहाने माणूस असला तरी स्वरूपाने नारायण होतो. ॥२८॥

जेणें स्वयेंचि पोहावें । त्यास कासेस नलगे लागावें । स्वतंत्रपणें शोधावें । सकळ कांहीं ।।२९।।

एकदा असे श्रवण घडले की त्याने स्वत:च्या विचाराने पुन्हा अध्यात्मग्रंथांचा अभ्यास करावा. एकदा पोहावयास शिकले की नंतर शिकवणाऱ्याचा आधार सोडून द्यावा. ॥२९॥

सकळ शोधून राहिला । संदेह कैचा तयाला । पुढें विचार कैसा जाला । त्याचा तोचि जाणे ।।३०।।

अशा परिपूर्ण अभ्यास करणाऱ्याला संशय कसे उरतील? स्वत:चा अभ्यास सुरू केल्यावर त्याचा जो विकास होत जातो तो त्याचा त्यालाच कळतो. ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'चत्वारजिन्नसनाम' समास पाचवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'चत्वारजिन्नस' नावाचा पाचवा समास समाप्त

दशक विसावा : पूर्णनामदशक

समास सहावा : आत्मागुणनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

(येथे आत्मा म्हणजे ईश्वर. आत्मा निर्गुण असल्याने त्याला गुण नाहीत, क्रिया नाहीत व त्याचा नामरूपात्मक पसारा, सत्ता इ. काहीच नाही. हे सर्व अन्तरात्म्याचे म्हणजे ईश्वराचे आहेत.)

पाहों जातां भूमंडळ ।। ठाईं ठाईं आहे जळ । कित्तेक तें निर्मळ माळ । जळेंविण पृथ्वी ।।१।।

या पृथ्वीचे निरीक्षण करता असे दिसते की जागोजागी पाण्याचे लहानमोठे साठे आहेत व अनेक ठिकाणी जराही ओलावा नसलेले माळ पसरले आहेत. ॥१॥

तैसें दृश्य विस्तारलें । कांहींयेक जाणीवेनें शोभलें । जाणीवरहित उरलें । कितीयेक दृश्य ।।२।।

त्याचप्रमाणे या दृश्य सृष्टीच्या अफाट विस्तारातील जीवसृष्टीत जाणिवेची शोभा आहे व विस्तृत अचेतन सृष्टी जाणीवशून्य आहे. ॥२॥

च्यारी खाणी च्यारी वाणी । चौऱ्यासी लक्ष जीवयोनी । शास्त्रीं अवघें नेमुनी । बोलिलें असे ।।३।।

जीवसृष्टीच्या चार खाणी, चार वाणी व चौऱ्यांशी लक्ष जीवयोनी शास्त्रात सांगितल्या आहेत.

श्लोक

जलजा नवलक्षाश्च दशलक्षाश्च पक्षिणः ।
कृमयो रुद्रलक्षाश्च विंशल्लक्षा गवादयः ।।
स्थावरास्त्रिंशल्लक्षाश्च चतुर्लक्षाश्च मानवाः ।
पापपुण्यं समं कृत्वा नरयोनिषु जायते ।।१।।

श्लोकार्थ

जळचर– ९ लाख. पशू– २० लाख
पक्षी– १० लाख वृक्षवेली– ३० लाख
कृमिकीटक– ११ लाख माणसे– ४ लाख
३० + ५४ = ८४ लाख.
पापपुण्य समान होताच मनुष्यजन्म मिळतो. ॥३॥

मनुष्यें च्यारी लक्ष । पशु वीस लक्ष । क्रिम आक्रा लक्ष । बोलिलें शास्त्रीं ।।४।।
दाहा लक्ष ते खेचर । नव लक्ष जळचर । तीस लक्ष स्थावर । बोलिलें शास्त्रीं ।।५।।
ऐसी चौऱ्यासी लक्ष योनी । जितुका तितुका जाणता प्राणी । अनंत देह्याची मांडणी । मर्यादा कैंची ।।६।।

(वरील ओव्यांचा अर्थ श्लोकार्थात आलेला आहे) ॥४-६॥

अनंत प्राणी होत जाती । त्यांचें अधिष्ठान जगती । जगतीवेगळी स्थिती । त्यास कैंची ।।७।।

कित्येक प्राणी जन्माला येऊन मरण पावतात ते जगाच्या पाठीवरच असतात. जग सोडून ते कोठे राहणार? ॥७॥

पुढें पाहातां पंचभूतें । पावलीं पष्टदशेतें । कोणी विद्यमान कोणी तें । उगीच असती ।।८।।

त्यानंतर स्पष्ट दिसणारी पंचमहाभूते असतात. त्यांतील पृथ्वी, आप व तेज दिसतात तर वायू व आकाश नुसतेच असतात. ॥८॥

अंतरात्म्याची वोळखण । तेचि जेथें चपळपण । जाणीवेचें अधिष्ठान । सावध ऐका ।।९।।

जेथे हालचाल असते, तेथे ईश्वराचे कर्तृत्व समजावे. आता जाणीव किंवा ज्ञानाची अभिव्यक्ती कोठे कशी ते ऐका. ॥९॥

सुखदुख जाणता जीव । तैसाचि जाणावा सदा शिव । अंत:कर्णपंचक अपूर्व । अंश आत्मयाचा ।।१०।।

जीव व ईश्वर यांना सुखदु:खांची जाणीव असते. सर्व भूतांच्या एकत्रित झालेल्या सत्त्वगुणापासून जीवाचे अन्त:करण उत्पन्न होते (अपूर्व) ते ईश्वराच्या अन्त:करणाचा अंश होय. ॥१०॥

स्थुळीं आकाशाचे गुण । अंश आत्मयाचे जाण । सत्त्व रज तमोगुण । गुण आत्मयाचे ।।११।।
नाना चाळणा नाना धृती । नवविधा भक्ति चतुर्विधा मुक्ती । अलिप्तपण सहजस्थिती । गुण आत्मयाचे ।।१२।।
द्रष्टा साक्षी ज्ञानघन । सत्ता चैतन्य पुरातन । श्रवण मनन विवरण । गुण आत्मयाचे ।।१३।।
दृश्य द्रष्टा दर्शन । ध्येय ध्याता ध्यान । ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान । गुण आत्मयाचे ।।१४।।
वेदशास्त्रपुराणअर्थ । गुप्त चालिला परमार्थ । सर्वज्ञपणें समर्थ । गुण आत्मयाचे ।।१५।।
बद्ध मुमुक्ष साधक सिद्ध । विचार पाहाणें शुद्ध । बोध आणी प्रबोध । गुण आत्मयाचे ।।१६।।
जागृति स्वप्न सुषुप्ति तुर्या । प्रकृतिपुरुष मूळमाया । पिंड ब्रह्मांड अष्टकाया । गुण आत्मयाचे ।।१७।।
परमात्मा आणि परमेश्वरी । जगदात्मा आणी जगदेश्वरी । महेश आणी माहेश्वरी । गुण आत्मयाचे ।।१८।।
सूक्ष्म जितुकें नामरूप । तितुकें आत्मयाचें स्वरूप । संकेतनामाभिधानें अमूप । सीमा नाहीं ।।१९।।
आदिशक्ती शिवशक्ती । मुख्य मूळमाया सर्वशक्ती । नाना जीनस उत्पती स्थिती । तितुके गुण आत्मयाचे ।।२०।।
पूर्वपक्ष आणी सिद्धांत । गाणें वाजवणें संगीत । नाना विद्या अद्भुत । गुण आत्मयाचे ।।२१।।
ज्ञान अज्ञान विपरीतज्ञान । असद्वृत्ति सद्वृत्ति जाण । ज्ञेप्तिमात्र अलिप्तपण । गुण आत्मयाचे ।।२२।।
पिंड ब्रह्मांड तत्वझाडा । नाना तत्त्वांचा निवाडा । विचार पाहाणें उघडा । गुण आत्मयाचे ।।२३।।
नाना ध्यानें अनुसंधानें । नाना स्थिति नाना ज्ञानें । अनन्य आत्मनिवेदनें । गुण आत्मयाचे ।।२४।।
तेतिस कोटी सुरवर । आठ्यासी सहश्र ऋषेश्वर । भूत खेचर अपार । गुण आत्मयाचे ।।२५।।
भूतावळी औट कोटी । च्यामुंडा छपन्न कोटी । कात्यायेणी नव कोटी । गुण आत्मयाचे ।।२६।।
चंद्र सूर्य तारामंडळें । नाना नक्षत्रे ग्रहमंडळें । शेष कूर्म मेघमंडळें । गुण आत्मयाचे ।।२७।।
देव दानव मानव । नाना प्रकारीचे जीव । पाहातां सकळ भावाभाव । गुण आत्मयाचे ।।२८।।
आत्मयाचे नाना गुण । ब्रह्म निर्विकार निर्गुण । जाणणें येकदेसी पूर्ण । गुण आत्मयाचे ।।२९।।

पुढील सर्व अन्तरात्म्याचे गुण म्हणजे अभिव्यक्ती असून त्यांना त्याची निर्मितीही म्हणता येईल. या ओव्यातील

अलिप्तपणा, सहजस्थिती, मुक्ती इ. अभिव्यक्ती सापेक्ष आहेत. जीव लिप्त, असहज व बद्ध असतो. म्हणून त्यासापेक्ष (व्यावृत्ती) या स्थिती सांगाव्या लागल्या. त्यामुळें त्यांना माया सापेक्षत्व आहे. ईश्वर माया विशिष्ट चेतन असल्याने असे असणे स्वाभाविक आहे. आत्म्याचे गुण असे आहेत– (१) सूक्ष्म आकाशाचे तत् सापेक्ष स्थूल अन्त:करणातील काम, क्रोध, शोक, मोह व भय. (२) सत्त्व रज व तमोगुण. (३) विचारांची देवघेव, धैर्य, नऊ भक्ती, चार मुक्ती, अलिप्तपणा व सहजस्थिती. (४) द्रष्टा, साक्षी, चित्घन, सत्ता, चैतन्य, पुराणत्व, श्रवण, मनन व विवरण. (५) द्रष्टा-दृश्य-दर्शन, ध्येय-ध्याता-ध्यान, ज्ञेय-ज्ञाता-ज्ञान या तिन्ही मुख्य त्रिपुटी. (६) वेद, धर्मादी शास्त्रे, पुराणें व त्यांचा अर्थ, अंतरंगात चाललेला परमार्थ, सर्वज्ञतेचे सामर्थ्य. (७) बद्ध, मुमुक्ष, साधक, सिद्ध, शुद्धविचार करणें, बोध व प्रबोध. (८) जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती, तुर्य, प्रकृती, पुरुष, मूळमाया, पिंड, ब्रह्मांड व त्यांचे आठ देह. (९) परमात्मा, परमेश्वरी, जगदात्मा, जगदीश्वरी, महेश व माहेश्वरी (१०) सूक्ष्म नामरूपें व त्यांची सांकेतिक नामे. (११) आदिशक्ती, शिवशक्ती, सर्वशक्तिमान मुख्य मूळमाया, अनेक पदार्थांची उत्पत्ती व स्थिती. (१२) पूर्वपक्ष, सिद्धान्तपक्ष, गायन, वाद्यवादनादी संगीत, इंद्रजालादी अद्भुत विद्या. (१३) ज्ञान, अज्ञान, विपरीत ज्ञान, वाईट व चांगल्या प्रवृत्ती, ज्ञप्तिमात्र (केवळ, शुद्ध, निर्विशेष ज्ञान) व अलिप्तपण. (१४) पिंड व ब्रह्मांडातील तत्त्वांचा शोध, नाना तत्त्वांचा निवाडा, सुस्पष्ट विचार. (१५) ध्यानाच्या विविध प्रक्रिया, अनुसंधानाच्या पद्धती, जागृतादी स्थिती, ज्ञानाच्या असंख्य शाखा, अनन्यत्व व आत्मनिवेदन भक्ती. (१६) तेहेतीस कोटी देव, अठ्याऐंशी हजार श्रेष्ठ ऋषी व असंख्य भूते व पिशाच्चे. (१७) साडेतीन कोटी भुतावळ, छप्पन कोटी चामुंडा व नऊ कोटी कात्यायनी. (१८) चंद्र, सूर्य, असंख्य तारे, नक्षत्रे व ग्रह, शेष, कूर्मादी अवतार व मेघमंडळे. (१९) देव, दानव, मानव, अनेक प्रकारचे जीव, सर्व भाव व अभाव. (२०) असे ईश्वराचे अनेक गुण आहेत. ब्रह्म निर्विकार व निर्गुण आहे. सविशेष ज्ञान, मग ते अपूर्ण असो की पूर्ण, अंतरात्म्याचेच असतात. ॥११-२९॥

आत्मारामउपासना । तेणें पावले निरंजना । निसंदेहे अनुमाना । ठावचि नाहीं ।। ३० ।।

वरील प्रत्येक अभिव्यक्तीमध्ये अन्तरात्मा (आत्माराम) पाहण्याची उपासना केली असता ब्रह्मानुभव येतो. मी कोण व जगाचे स्वरूप काय यासंबंधी नि:शंक ज्ञान झाल्याने कल्पना किंवा अंदाजाला मुळीच वाव राहत नाही. ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'आत्मागुणनिरूपणनाम' समास सहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'आत्मागुणनिरूपण' नावाचा सहावा समास समाप्त

दशक विसावा : पूर्णनामदशक

समास सातवा : आत्मानिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

अनुर्वाच्य समाधान जालें । तें पाहिजे बोलिलें । बोलिल्यासाठीं समाधान गेलें । हें तों घडेना ।।१।।

आत्मसुखानुभवाने होणारे समाधान शब्दाने सांगण्यासारखे नसले तरी ते अवश्य सांगावे. झालेले समाधान सांगण्याने मोडत नाही हे नक्की. ॥१॥

कांहीं सांडावें लागत नाहीं । कांहीं मांडावें लागत नाहीं । येक विचार शोधून पाहीं । म्हणिजे कळे ।।२।।

ब्रह्मसुखाच्या अनुभवामुळें मिळणाऱ्या शाश्वत समाधानासाठीं जुन्या वस्तू किंवा पदार्थांचा त्याग किंवा नव्या वस्तू व पदार्थांची जुळवाजुळव करावी लागत नाही. (नित्य प्राप्ताची जणू फेरप्राप्ती.) वेदान्त शास्त्र, संत व श्रीगुरू यांनी सांगितलेले विचार नीट समजावून घेतले म्हणजे या सांगण्याचे वर्म कळते. ॥२॥

मुख्य कासीविश्वेश्वर । श्वेतबंद रामेश्वर । मलकार्जुन भीमाशंकर । गुण आत्मयाचे ।।३।।

सेतुबंधन रामेश्वर, भीमाशंकर इ. बारा ज्योतिर्लिङ्गात काशीविश्वेश्वर मुख्य आहे. या सर्व ईश्वराच्या अभिव्यक्ती आहेत. ॥३॥

जैसीं मुख्य बारा लिंगें । यावेगळीं अनंत लिंगें । प्रचित जाणिजेत जगें । गुण आत्मयाचे ।।४।।

या बारा ज्योतिर्लिङ्गांशिवाय कित्येक लिङ्गे जगभर आहेत. त्यांचे काही अनुभवही (चमत्कार) जगातील उपासकांना येतात. पण या ईश्वरी लीला आहेत. ॥४॥

भूमंडळीं अनंत शक्ति । नाना साक्षात्कार चमत्कार होती । नाना देवांच्या सामर्थ्यमूर्ती । गुण आत्मयाचे ।।५।।

पृथ्वीवर कित्येक प्रकारच्या शक्ती कार्य करीत असतात. त्यांचे सामर्थ्य व चमत्कार अनेकांना अनुभवावयाला मिळतात. काही देव जागृत असल्याचे सांगतात. या सर्व ईश्वरी लीला आहेत. ॥५॥

नाना सिद्धांचीं सामर्थ्यें । नाना मंत्रांचीं सामर्थ्यें । नाना मोहरेवल्लींत सामर्थ्यें । गुण आत्मयाचे ।।६।।
नाना तीर्थांचीं सामर्थ्यें । नाना क्षेत्रांची सामर्थ्यें । नाना भूमंडळीं सामर्थ्यें । गुण आत्मयाचे ।।७।।

चांगदेवांसारखे सिद्ध, मृत्युंजय मंत्र, रत्नांचे व वनस्पतींचे सामर्थ्य (शापित हिरा इ.) इ. सर्व ईश्वरी योजनांचे भाग आहेत. काशीसारखे तीर्थ, कुरूक्षेत्रासारखे क्षेत्र व इतर हिमालयासारख्या भूभागांचे सामर्थ्य ईश्वराचे असते. ॥६-७॥

जितुके कांहीं उत्तम गुण । तितुकें आत्मयाचें लक्षण । बरें वाईट तितुकें जाण । आत्म्याचकरितां ।।८।।

या जगातील जे जे उत्तम गुणांचे आहे ते ते ईश्वराचे आहे (विभूती). पण तसे पाहिले तर चांगले व वाईट हे दोन्ही त्याच्या सृष्टिरचनेचे भाग आहेत. ॥८॥

शुद्ध आत्मा उत्तमगुणी । सबळ आत्मा अवलक्षणी । बरी वाईट आवघी करणी । आत्मयाची ।।९।।

सत्त्वप्रधान जीवात्मा उत्तम गुणांचा असतो. रजतमांनी गढूळ झालेला अधम गुणांचा असतो. हे उत्तम व अधम ही ईश्वराचीच करणी आहे. ॥९॥

नाना साभिमान धरणें । नाना प्रतिसृष्टी करणें । नाना श्रापउश्रापलक्षणें । आत्मयाचेनी ।।१०।।

कोणाचा कैवार घेऊन त्याचे महाभयापासूनही रक्षण करणे, प्रतिसृष्टी निर्माण करणे व शाप उशाप देण्याचे सामर्थ्य ईश्वरापासून मिळते. ।।१०।।

पिंडाचा बरा शोध घ्यावा । तत्वांचा पिंड शोधावा । तत्वें शोधिता पिंड आघवा । कळों येतो ।।११।।

शरीराच्या घटनेचे तत्त्वरूप घटक सूक्ष्मपणे लक्षात घ्यावेत. त्या घटकांचे घडलेले शरीर तपासले की त्याचे स्वरूप कळते. ।।११।।

जड देह भूतांचा । चंचळ गुण आत्मयाचा । निश्चळ ब्रह्मावेगळा ठाव कैचा । जेथें तेथें ।।१२।।

अचेतन महाभूतांचे शरीर बनते. प्राणासह असलेल्या जीवात्म्यामुळे त्याची हालचाल होते. या जड व चंचळ शरीरात निश्चळ आत्मा सर्वत्र व्यापून असतो. ।।१२।।

निश्चळ चंचळ आणी जड । पिंडीं करावा निवाड । प्रत्ययावेगळें जाड । बोलणें नाहीं ।।१३।।

या शरीरातच जड, चंचळ व निश्चळ या तिन्ही तत्त्वांचा निवाडा करावा. या अनुभवातून जे बोलणें होईल त्यासारखे यथार्थ बोलणे इतरांना जमणार नाही. ।।१३।।

पिंडामधून आत्मा जातो । तेव्हां निवाडा कळों येतो । देहे जड हा पडतो । देखतदेखतां ।।१४।।

अचेतन देहातून जीवात्मा निघून जातो. त्या क्षणी तो देह अचेतन असल्याचे लक्षात येते. देहातील घटक कळतात, चेतन आणि अचेतन यातील फरक कळून येतो. ।।१४।।

जड तितुके पडिलें । चंचळ तितुकें निघोनी गेलें । जडचंचळाचें रूप आलें । प्रत्ययासी ।।१५।।

अचेतन देह पडला. चंचळ जीवात्मा निघून गेला. असे हे जड व चंचळाचे स्वरूप लक्षात आले. (आत्मा दिसत नाही, जीवात्मा जाताना दिसत नाही, जड देह पडताना सर्वांना दिसतो.) ।।१५।।

निश्चळ आहे सकळां ठाईं । हें तो पाहाणें नलगे कांहीं । गुणविकार तेथें नाहीं । निश्चळासी ।।१६।।

निश्चळ ब्रह्म सर्वच जीवसृष्टीत व्यापून आहे हे नव्याने सांगण्याची गरज नाही. त्याला त्रिगुण व सहाविकार मुळीच नसतात. ।।१६।।

जैसें पिंड तैसें ब्रह्मांड । विचार दिसतो उघड । जड चंचळ जातां जाड । परब्रह्मचि आहे ।।१७।।

'पिंडी ते ब्रह्मांडी' हा सिद्धान्त प्रसिद्धच आहे. पिंड व ब्रह्मांडातील अचेतन भूते व चंचळ जीव व ईश्वर जाताच घनदाट परब्रह्म जसेच्या तसे राहते. ।।१७।।

माहांभूतांचा खंबीर केला । आत्मा घालून पुतळा जाला । चालिला सृष्टीचा गल्बला । येणें रितीं ।।१८।।

प्रथम पंचमहाभूतांचे मजबूत आकार तयार करून त्यांत आत्म्याने प्रवेश केल्यावर शरीरे तयार झाली. (पहा– ऐतरेय उप.) व सृष्टीचे सर्व व्यापार सुरू झाले. ।।१८।।

आत्मा माया विकार करी । आळ घालिती ब्रह्मावरी । प्रत्ययें सकळ कांहीं विवरी । तोचि भला ।।१९।।

अंतरात्मा किंवा मूळमायाच विकारमय आहे व ती ब्रह्मावरच त्या विकारांचा आरोप करते. (अन्योन्याध्यास) म्हणजे मायेचे विकार ब्रह्माचे असल्याचा भ्रम होतो. याचे अनुभवपूर्वक विवेचन करतो तोच प्रबोधनकार खरा. ।।१९।।

ब्रह्म व्यापक अखंड । वरकड व्यापकता खंड । शोधून पाहातां जड । कांहींच नाहीं ।।२०।।

ब्रह्म निरपेक्ष व्यापक व निरवयव अखंड आहे. अध्यस्त सृष्टी सापेक्ष व्यापक, भेदांनी भरलेली व सावयव आहे. नीट शोधले तर हे समजणे अवघड नाही. किंवा विचारापुढे अचेतन म्हणून काहीच टिकत नाही. ।।२०।।

गगनासी खंडता नये । गगनाचें नासेल काये । जरी जाला माहांप्रळये । सृष्टीसंव्हार ।।२१।।

आकाशाचे तुकडे पाडता येत नाहीत. जरी महाप्रलय होऊन सर्व सृष्टीचा नाश झाला तरी आकाशाचे काहीं बिघडेल काय? ।।२१।।

जें संव्हारामध्यें सांपडले । तें सहजचि नासिवंत जालें । जाणते लोकीं उगविलें । पाहिजे कोडें ।।२२।।

महाप्रलयात ज्याचा नाश होते ते विनाशी असते हे ओघानेच आले. हा नित्य व अनित्याचा गुंता जाणत्यांनी सर्वांना उलगडून सांगावा. ॥२२॥

न कळतां वाटे कोडें । कळतां आवघें दिसें उघडें । म्हणोनी येकांतीं निवाडे । विचार पाहावा ।।२३।।

जोपर्यंत काहीं कळत नाही तोपर्यंत सर्व गुंतागुंतच वाटते. एकदा कळू लागले की सर्व स्पष्ट होत जाते. म्हणून एकांतात शास्त्रशुद्ध विचार करावा. ॥२३॥

मिळतां प्रत्ययाचे संत । येकातापरीस येकांत । केली पाहिजे सावचीत । नाना चर्चा ।।२४।।

अनुभवी श्रीगुरूंची भेट हा सर्वश्रेष्ठ एकान्त होय. त्यांच्याशी अत्यंत सावधपणाने अध्यात्मचर्चा करावी. ॥२४॥

पाहिल्यावेगळें कळत नाहीं । कळतां कळतां संदेह नाहीं । विवेक पाहातां कोठेंचि नाहीं । मायाजाळ ।।२५।।

अशी चर्चा केल्याशिवाय सत्याचा उलगडा होत नाही. उलगडा झाला की शंकेचा मागमूस रहात नाही. विचाराच्या बळापुढे माया टिकत नाही. ॥२५॥

गगनीं आभाळ आलें । मागुती सवेंचि उडालें । आत्म्याकरितां दृश्य जालें । उडेल तैसें ।।२६।।

आकाशात ढग गोळा होतात व थोड्याच वेळात उडून जातात. तसेच ब्रह्मरूप अधिष्ठानामुळें (आत्मा) दृश्यसृष्टिरूप अध्यस्त किंवा भ्रम होतो व कालान्तराने तो नष्ट होतो. किंवा ईश्वरी संकल्पामुळे सृष्टी निर्माण होते व नंतर ती नष्ट होते. ॥२६॥

मुळापासून सेवटवरी । विवेकी विवेकें विवरी । तोचि निश्चय थावरी । चळेना ऐसा ।।२७।।

'स्व' पासून ब्रह्मापर्यंत किंवा पंचीकृत पृथ्वीपासून ब्रह्मापर्यंत विवेकी साधक विवेकज्ञानाने अनात्म व आत्मवस्तूचा विचार करून अनात्माचा त्याग करून झालेला आत्मनिश्चय ढळणार नाही असा सांभाळून ठेवतो. ॥२७॥

वरकड निश्चय अनुमानाचे । अनुमानें बोलतां काये वेंचे । जाणते पुरुष प्रचितीचे । ते तों मानीतना ।।२८।।

जे केवळ कल्पनेने व अंदाजाने केलेले निश्चय असतात ते सर्व उथळ (वरकड) असतात. तशी बडबड करणाऱ्याचे काय जाते! पण अनुभवी शास्त्रवेत्ते ते स्वीकारीत नाहीत. ॥२८॥

उगें च बोलणें अनुमानाचें । अनुमानाचें कोण्या कामाचें । येथें सगट विचाराचें । काम नाहीं ।।२९।।

उथळ बोलणे वायफळ असून कल्पनेने बोलून काय उपयोग होणार? हे हौशी मंडळींनी विचार करण्यासारखे काम नाही. परमार्थात बागडणाऱ्यांचे हे काम नव्हे. ॥२९॥

सगट विचार तो अविचार । कित्येक म्हणती येकंकार । येकंकार भ्रष्टाकार । करूं नये ।।३०।।

सरसगट सर्वांनी केलेला विचार हा अविचार असतो. काहीं सर्वब्रह्मवादी जडचेतन पदार्थ ब्रह्मरूप आहेत असे मोठ्या आढ्यतेने सांगतात! पण साधकाला भ्रष्ट करणारा असा भ्रष्टाचार करू नये. ॥३०॥

कृत्रिम अवघें सांडावें । कांहीं येक शुद्ध घ्यावें । जाणजाणों निवडावें । सारासार ।।३१।।

जे कोणी केले आहे ते कृत्रिम व म्हणून असार आहे. जे अकृत्रिम शुद्ध ब्रह्म ते सार आहे. सर्व प्रकारे हा विषय समजावून घेऊन सार व असार निवडावे. ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'आत्मानिरूपणनाम' समास सातवा

गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'आत्मानिरूपण' नावाचा सातवा समास समाप्त

दशक विसावा : पूर्णनामदशक

समास आठवा : देहेक्षेत्रनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

विधीप्रपंचतरु वाढला । वाढतां वाढतां विस्तीर्ण जाला । फळें येतां विश्रांती पावला । बहुत प्राणी ।।१।।

ब्रह्मदेवाने उत्पन्न केलेला संसारवृक्ष वाढत गेला व वाढता वाढता त्याचा अफाट व्याप झाला. त्यांतील सर्व प्राण्यांना त्यांची त्यांची अन्ने मिळू लागल्याने समाधान झाले. ॥१॥

नाना फळें रसाळें लागलीं । नाना जिनसी गोडीस आलीं । गोडी पाहावया निर्माण केलीं । नाना शरीरें ।।२।।

फळे, पाने, धान्ये इ. मधुरादी सहा रसांची तयार झाली. त्यांत अनेक प्रकार होऊन वेगळ्या चवी आल्या. ते रस व चवी भोगण्यासाठी मानवादी अनेक शरीरे तयार केली. ॥२॥

निर्माण जाले उत्तम विषये । शरीरेंविण भोगितां नये । म्हणोनि निर्मिला उपाये । नाना शरीरें ।।३।।

चवी व स्वादांचे अनेक विषय निर्माण झाले तरी शरीरी (जीव) असल्याशिवाय ते भोगता येत नाहीत. म्हणून अनेक शरीरे निर्माण केली. ॥३॥

ज्ञानइंद्रियें निर्माण केलीं । भिन्न भिन्न गुणांचीं निर्मिलीं । येका शरीरासी लागलीं । परी वेगळालीं ।।४।।

एकाच शरीराला वेगळ्या वेगळ्या क्षमतेची वेगळी वेगळी ज्ञानेंद्रिये दिली. (गुण = क्षमता = ऐकणे इ.) ॥४॥

श्रोत्रइंद्रिईं शब्द पडिला । त्याचा भेद पाहिजे कळला । ऐसा उपाये निर्माण केला । इंद्रियांमधें ।।५।।

कानांनी ध्वनी ऐकला तर त्या ध्वनीचे विविध प्रकार (तार, मंद्र, खर्ज, खुळखुळ इ.) कळतील अशी योजना केली. ॥५॥

त्वचेइंद्रियें सीतोष्ण भासे । चक्षुइंद्रियें सकळ दिसे । इंद्रियांमधें गुण ऐसे । वेगळाले ।।६।।

त्वचेला उष्णता, गारवा कळावा, डोळ्यांनी अनेक रूपे पाहावीत इ. प्रकारे त्या त्या ज्ञानेंद्रियांना त्या त्या क्षमता दिल्या. ॥६॥

जिव्हेमधें रस चाखणें । घ्राणामधें परिमळ घेणें । इंद्रियामधें वेगळांल्या गुणें । भेद केले ।।७।।

जिभेने सहा रह चाखावेत, नाकाने विविध गंध घ्यावेत इ. वेगळ्या क्षमता दिल्या. (माध्यम इंद्रिये. ज्ञाता जीव.) ॥७॥

वायोपंचकीं अंत:कर्णपंचक । मिसळोनि फिरे निशंक । ज्ञानइंद्रियें कर्मइंद्रियें सकळिक । सावकास पाहे ।।८।।

पंचप्राणांच्या ऊर्जेने अन्त:करणपंचक क्रियाशील बनते. किंवा वायू इ. पंचभूतांच्या सत्त्वगुणांपासून तयार झालेले मनादी अन्त:करण पंचक कार्यरत होते. हे अन्त:करण कर्मेंद्रियांचे व ज्ञानेंद्रियांचे हवे तसे नियंत्रण करते. ॥८॥

कर्मइंद्रियें लागवेगीं । जीव भोगीं विषयांलागीं । ऐसा हा उपाये जगीं । ईश्वरें केला ।।९।।

जीवाने कर्मेंद्रियांच्या मदतीने विषय मिळवावेत अशी ईश्वराने योजना केली. (उदा. हाताने फळे तोडून सोलून खावीत.) ॥९॥

विषय निर्माण जाले बरवे । शरीरेंविण कैसे भोगावे । नाना शरीराचे गोवे । याकारणें ।।१०।।

केशरकस्तुरीसारखे चांगले विषय निर्माण झाले खरे, पण ते देहावाचून कोण भोगणार? म्हणून विविध शरीरे निर्माण झाली. ॥१०॥

अस्तीमाशांचे शरीर । त्यामधें गुणप्रकार । शरीरासारिखें यंत्र । आणीक नाहीं ।।११।।

सर्व शरीरे अस्थिमांसाची असली तरी त्यामध्ये कित्येक प्रकार व क्षमता आहेत. शरीरासारखे अद्भुत यंत्र या जगात दुसरे मिळणार नाही. (नवे विज्ञान सुद्धा शरीरासारखे स्वयंचलित व आपले आपण दुरुस्त होणारे यंत्र पाहून थक्क होते. त्या काळात शरीराला यंत्र म्हणणारी बुद्धी अद्भुतच.) ॥११॥

ऐसीं शरीरें निर्माण केलीं । विषयभोगें वाढविलीं । लाहानथोर निर्माण जालीं । येणें प्रकारें ।।१२।।

अशी अनेक लहानमोठी शरीरे निर्माण करून विषयांच्या भोगाने त्यांच्या वाढीची व्यवस्था केली. ॥१२॥

अस्तिमांशाचीं शरीरें । निर्माण केलीं जगदेश्वरें । विवेकें गुणविचारें । करूनियां ।।१३।।

जगदीश्वराने वेगवेगळ्या शरीरात वेगवेगळ्या क्षमता ठेवण्याचा विचार करून (ईक्षण) अस्थिमांसाची ती ती शरीरे निर्माण केली. ॥१३॥

अस्तिमौंशाचा पुतळा । जेणें ज्ञानें सकळ कळा । शरीरभेद वेगळा । ठाईं ठाईं ।।१४।।

अस्थी व स्नायू हे घटक सर्व शरीरात सारखे असले तरी ज्ञानाच्या (बुद्धी) कमी- अधिकपणामुळे प्रत्येक माणसाच्या क्षमतेत (कळा) फरक पडतो. ॥१४॥

तो भेद कार्याकारण । त्याचा उदंड आहे गुण । सकळ तीक्ष्ण बुद्धीविण । काये कळे ।।१५।।

बुद्धी या कारणाने होणारे क्षमता हे कार्य वेगळे वेगळे असून हा वेगळेपणा अगणित आहे. तीक्ष्ण बुद्धीशिवाय हे कसे कळेल? ॥१५॥

सकळ करणें ईश्वराला । म्हणोनी भेद निर्माण केला । ऊर्धमुख होतां भेदाला । ठाव कैंचा ।।१६।।

मूळ संकल्पात ‘बहुस्याम’ (पुष्कळ) असल्याने अफाट बहुत्व निर्माण केले. साधकाने; या खालील भेदावर लक्ष न ठेवता वरील अधिष्ठानाकडे पाहिले तर बहुत्व आहे कोठे? ॥१६॥

सृष्टिकर्णीं आगत्य भेद । संव्हारें सहजचि अभेद । भेद अभेद हा संवाद । मायागुणें ।।१७।।

सृष्टी तयार करताना सर्व प्रकारे भेद आहेतच. संहारामध्यें सहजच अभेद होतो. (भेद मूळमायेत लीन होतात.) भेद व अभेदाची भाषा केवळ मायेमुळे बोलली जाते. ॥१७॥

मायेमधें अंतरात्मा । नकळे तयाचा महिमा । जाला चतुर्मुख ब्रह्मा । तोहि संदेहीं पडे ।।१८।।

मूळमायेत ब्रह्म चिदाभास रूपाने असते. त्याचे हे मायेत अलिप्तपणे राहण्याचे गूढ व त्याचा महिमा समजत नाही. प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाला सुद्धा ते सांगता न आल्याने त्याला हंसरूपाने ते सांगावें लागले. (भागवत) ॥१८॥

पीळ पेंच कडोविकडीं । तर्क तीक्षण घडीनें घडी । मनासी होये तांतडी । विवरण करितां ।।१९।।

ब्रह्म व माया यांचा व त्यांच्या संबंधाचा विचार करताना अनेक पीळ सोडवावे लागतात, पेचप्रसंगातून मार्ग काढावा लागतो, डोंगराच्या कड्यावर चढताना कराव्यात तशा तार्किक कसरती कराव्या लागतात, तीक्ष्ण बुद्धीनें एक एक घडी उलगडताना व स्पष्टीकरण करताना मनाची तारांबळ होते. ॥१९॥

आत्मत्वें लागतें सकळ कांहीं । निरंजनीं हे कांहींच नाहीं । येकांतकाळीं समजोन पाहीं । म्हणिजे बरें ।।२०।।

जीवात्मा व ईश्वरात्मा यांच्या संदर्भात या सर्व खटपटी असतात. (अध्यारोप) शांत, निर्विकार व अखंड परब्रह्मात

यातील काहीच नाही. (अपवाद) एकान्तात मनन-चिंतन करून हे समजावून घेण्यांत शाश्वत हित आहे. ॥२०॥

देहेसामर्थ्यानुसार । सकळ करी जगदेश्वर । थोर सामर्थ्यें अवतार । बोलिजेती ।।२१।।

प्रत्येक शरीराला दिलेल्या शक्तीच्या माध्यमातून ईश्वरच त्यांच्या सर्व हालचाली करतो. अतर्क्य सामर्थ्य असलेल्या शरीराला अवतार म्हणण्याची रीत आहे. ॥२१॥

शेष कूर्म वऱ्हाव जाले । येवढे देहे विशाळ धरिले । तेणें करितां रचना चाले । सकळ सृष्टीची ।।२२।।

शेष, कूर्म व वराह यांची प्रचंड शरीरे धारण करून सृष्टीचा सांभाळ केल्याने ती अबाधित चालू आहे. ॥२२॥

ईश्वरें केवढें सूत्र केलें । सूर्यबिंब धावाया लाविलें । धुकटाकरवीं धरविलें । अगाध पाणी ।।२३।।

ईश्वराचे लीलासामर्थ्य खरोखर अगाध आहे. सूर्याला त्याने ठराविक कक्षेत फिरते ठेवले व विरळ ढगात वजनदार पाणी साठविण्याची व्यवस्था केली. ॥२३॥

पर्वताऐसे ढग उचलती । सूर्यबिंबासी अछ्यादिती । तेथें सवेंचि वायोची गती । प्रगट होये ।।२४।।

सूर्याला झाकून अंधार करण्याएवढे प्रचंड ढग तयार होतात. तोच त्यांना हाटवणारा वाराही वाहू लागतो. ॥२४॥

झिडकझिडकुं धांवे वारा । जैसा काळाचा म्हणियारा । ढग मारुनी दिनकरा । मोकळे करी ।।२५।।

जणू काळाचा सेवक असलेला वादळी वारा मोठे आवाज करीत वाहून ढगांना दूर सारून सूर्याला मोकळा करतो. ॥२५॥

बैसती विजांचे तडाखे । प्राणीमात्र अवचिता धाके । गगन कडकडून तडके । स्थळांवरी ।।२६।।

विजांचे भयंकर कडकडाट ऐकून सर्व प्राणी दचकतात, भिऊन दडून बसतात. वीज जणू आकाश फाडून एखाद्या ठिकाणावर पडते. ॥२६॥

येहलोकासी येक वर्म केलें । महद्भूतें महद्भूत आळिलें । सकळां समभागें चालिलें । सृष्टिरचनेसी ।।२७।।

या मूळ सृष्टीची रचना करताना असे कौशल्य वापरले की एक महाभूत दुसऱ्या महाभूताला सांभाळते, आवरते. त्या सर्वांना सारखेच नियंत्रणात ठेवल्याने सृष्टी टिकते. ॥२७॥

ऐसे अनंत भेद आत्मयाचे । सकळ जाणती ऐसे कैचें । विवरतां विवरतां मनाचे । फडके होती ।।२८।।

असे हे ईश्वरी सृष्टीचे अगणित भेद पूर्ण जाणणें कोणालाच शक्य नाही. त्यांचा तपशील सांगू गेले तर मनाच्या चिंध्या होतात. ॥२८॥

ऐसी माझी उपासना । उपासकीं आणावी मना । अगाध महिमा चतुरानना । काये कळे ।।२९।।

मी अशा प्रकारची उपासना केली आहे. सर्व उपासकांनी ती समजावून घ्यावी. त्या उपासनेचे अपार महत्त्व, प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवालाही कळत नाही. ब्रह्मदेवही दृश्यसृष्टीचा घटक आहे. ॥२९॥

आवाहन विसर्जन । हें चि भजनाचें लक्षण । सकळ जाणती सज्जन । मी काये सांगों ।।३०।।

उभारणी (आवाहन) व संहारणी (विसर्जन) यांचा विश्वाचे संदर्भात सतत विचार करणे हेच खरे भजन होय. जाणते सज्जनही हे वर्म जाणतात. ते मीच सांगावे असे नाही. ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'देहेक्षेत्रनिरूपणनाम' समास आठवा

गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'देहेक्षेत्रनिरूपण' नावाचा आठवा समास समाप्त

दशक विसावा : पूर्णनामदशक

समास नववा : सूक्ष्मनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मृतिकापूजन करावें । आणी सर्वेचि विसर्जावें । हे मानेना स्वभावें । अंतःकर्णासी ।।१।।

मातीच्या मूर्तींची पूजा करून त्यांचे विसर्जन करावे हे कित्येक उपासकांना मनापासून न आवडणे स्वाभाविक आहे. ॥१॥

देव पूजावा आणी टाकावा । हें प्रशस्त न वटे जीवा । याचा विचार पाहावा । अंतर्यामीं ।।२।।

देवाची पूजा करून तो टाकून द्यावा हे श्रद्धावन्तांना योग्य वाटत नाही. यासंबंधी अन्तःकरणात विचार करावा. ॥२॥

देव करिजे ऐसा नाहीं । देव टाकिजे ऐसा नाहीं । म्हणोनि याचा कांहीं । विचार पाहावा ।।३।।

खरे तर देव उत्पन्न करण्यासारखा व टाकण्यासारखा नाही. म्हणून खऱ्या देवाचा शास्त्रशुद्ध विचार करावा. ॥३॥

देव नाना शरीरें धरितो । धरुनी मागुती सोडितो । तरी तो देव कैसा आहे तो । विवेकें वोळखावा ।।४।।

आत्मा अनेक शरीरांच्या उपाधीत राहून नंतर त्या सोडतो. हा आत्मदेव विवेकाने जाणून घ्यावा. ॥४॥

नाना साधनें निरूपणें । देव शोधायाकारणें । सकळ आपुले अंतःकर्णे । समजलें पाहिजे ।।५।।

ब्रह्मरूप देव ओळखण्यासाठी अनेक शास्त्रे व साधने सांगितली आहेत. ती सर्व बुद्धीने जाणून देवाचा निश्चय करावा. ॥५॥

ब्रह्मज्ञानाचा उपाये । समजल्याविण देतां नये । पदार्थ आहे मा घे जाये । ऐसें म्हणावें ।।६।।

ब्रह्म ही एखादी वस्तू नाही की ती कोणालाही घेऊन जाण्यास सांगावी! म्हणून ब्रह्मानुभव विचारपूर्वक व साधनापूर्वक समजावून घेणाऱ्यालाच देता येतो. ॥६॥

सगट लोकांचे अंतरींचा भाव । मज प्रतक्ष भेटवावा देव । परंतु विवेकाचा उपाव । वेगळाचि आहे ।।७।।

सर्वसामान्यपणें सर्वांनाच असे आतून वाटते की मला देवाचे डोळ्यांनी दर्शन व्हावे. पण देवाच्या खऱ्या दर्शनाचा विवेक हा उपाय; वेगळाच आहे. ॥७॥

विचार पाहातां तगेना । त्यास देव ऐसें म्हणावेना । परंतु जन राहेना । काये करावें ।।८।।

विवेकपूर्ण देवाचा विचार स्थिर होत नाही व त्याने जो देव सांगतात तो अमूर्त असल्याने त्याला देव म्हणणें पटत नाही. पण लोकांना देवाशिवाय चैनही पडत नाही! आता काय करावे!! ॥८॥

थोर लोक मरोनि जाती । त्यांच्या सुरता करुनी पाहाती । तैसीच आहे हेहि गती । उपासनेची ।।९।।

व्यवहारातील सम्राटासारखी माणसे मरण पावल्यावर त्यांची चित्रे पाहून लोक समाधान मानतात. तशी त्यांना देवांची चित्रे हवी असतात. ॥९॥

थोर व्यापार ठाकेना जनीं । म्हणोनि केली रखतवानी । राजसंपदा तयाचेनी । प्राप्त कैची ।।१०।।

मोठा व्यापार करण्याची हिंमत नसल्याने शाई विकण्याचा किरकोळ व्यापार करून राजवैभव मिळत नसते! तसेच विवेकाची जाण नसल्याने चित्रांची पूजा करून ब्रह्मज्ञान होत नाही. ॥१०॥

म्हणोनि जितुका भोळाभाव । तितुका अज्ञानाचा स्वभाव । अज्ञानें तरी देवाधिदेव । पाविजेल कैचा ।।११।।

म्हणून अज्ञानाचा भोळेपणा अज्ञानरूपच असतो. अज्ञानाने त्या ईश्वराचेही कर्ते असलेले ज्ञानरूप ब्रह्म कसे अनुभवाला येईल? ॥११॥

अज्ञानासी ज्ञान न माने । ज्ञात्यास अनुमान न माने । म्हणोनि सिद्धांचीये खुणें । पावलें पाहिजे ।।१२।।

अज्ञान्याला ज्ञान झेपत नाही, ज्ञात्याला कल्पनांचे खेळ खपत नाहीत. अशा परिस्थितीत ब्रह्मानुभव घेतलेल्यांचे सांगणे मानले पाहिजे. ॥१२॥

माया सांडून मुळास जावें । तरीच समाधान पावावें । ऐसें न होतां भरंगळावें । भलतीकडे ।।१३।।

नामरूपात्मक मायिक दृश्य, अस्तिभातिप्रियरूप ईश्वरी सृष्टी या दोन्ही माया बाजूला सारून सत्चिदानंद ब्रह्मरूप अधिष्ठानाच्या अनुसंधानाने व ऐक्याने समाधान होते. अन्यथा भलतीकडेच भटकन्ती होते. ॥१३॥

माया उलंघावाकरणें । देवासी नाना उपाय करणें । अध्यात्मश्रवणपंथेंचि जाणें । प्रत्ययानें ।।१४।।

मायेची मलविक्षेप व आवरणशक्ती नष्ट करण्यासाठीं जीवात्मारूप देवाला श्रवण-मननादी, उपासना, अनुष्ठाने इ. अनेक उपाय करावे लागतात. अध्यात्मश्रवणाने अनुभव घेत पुढे जावे लागते. ॥१४॥

ऐसें न करितां लोकिकीं । अवघीच होते चुकामुकी । स्थिती खरी आणि लटकी । ऐसी वोळखावी ।।१५।।

असे केले नाही, तर जीवनभर देवाची व जीवाची चुकामूक होत रहाते. खरी आत्मस्थिती व काल्पनिक अवस्था वरीलप्रमाणे जाणावी. ॥१५॥

खोट्याचे वाटे जाऊं नये । खोट्याची संगती धरूं नये । खोटें संग्रहीं करूं नये । कांहींयेक ।।१६।।

खोट्या शास्त्रांचा अभ्यास करू नये. खोट्या साधकाची संगत धरू नये. खोट्या साधनांना व व्रतादिकांना थारा देऊ नये. (केवलाद्वैत हे खरे शास्त्र. विवेकपूर्वक सोऽहं साधना करणारा खरा साधक. विवेक, वैराग्य, शमादी सहा व मुमुक्षुत्व ही खरी साधने) ॥१६॥

खोटें तें खोटेंचि खोटें । खऱ्यासीं तगेनात बालटें । मन अधोमुख उफराटें । केलें पाहिजे ।।१७।।

खोटे हे कालत्रयी खोटेच असते. ते खऱ्याची केसभरसुद्धा बरोबरी करू शकत नाही. मनाला नामरूपादिकांपासून मागे वळवून अधिष्ठान ब्रह्माच्या चिंतनात स्थिर केले पाहिजे. ॥१७॥

अध्यात्मश्रवण करीत जावें । म्हणिजे सकळ कांहीं फावे । नाना प्रकारीचे गोवे । तुटोनी जाती ।।१८।।

म्हणून श्रोत्रिय, ब्रह्मनिष्ठ व दयाळू महात्म्याच्या मुखातून अध्यात्मश्रवण करीत असावे. त्यामुळे सर्व लाभ पदरात पडतात. अनेक प्रकारचे गुंते व अडचणी सुटून जातात. ॥१८॥

सूत गुंतलें तें उकलावें । तैसें मन उगवावें । मानत मानत घालावें । मुळाकडे ।।१९।।

सुताचा गुंता झाला की तो शान्तपणें प्रयत्नपूर्वक सोडवावा लागतो. त्याप्रमाणें गोंधळलेल्या व अडचणीत सापडलेल्या साधकाच्या मनाला सर्व शास्त्र हळूहळू व त्याला कळेल अशा बेताने सांगून ब्रह्माकडे वळवावे लागते. ॥१९॥

सकळ कांहीं कालवलें । त्या सकळाचें सकळ जालें । शरीरीं विभागलें । सकळ कांहीं ।।२०।।

सृष्टीची निर्मिती होताना सर्व तत्त्वांचे परस्परांत मिश्रण झाले असून त्या मिश्रणाने सर्व दृश्य व्यापले आहे. तेच शरीरातही आहे. (पहा– १७-८ व ९) ॥२०॥

काये तें येथेंचि पाहावें । कैसें तें येथेंचि शोधावें । सूक्ष्माचीं चौदा नांवें । येथेचि समजावीं ।।२१।।

जी तत्त्वे पाहावयाची ती याच शरीरात पाहावीत. त्यांचे स्वरूप कसे ते यातच शोधून सूक्ष्म मूळमायेच्या चौदा अभिव्यक्ती येथेच समजावून घ्याव्यात. (२२ ते २९ ओव्यांत या अभिव्यक्ती आहेत) ॥२१॥

निर्गुण निर्विकारी येक । तें सर्वां ठाईं व्यापक । देहयामधें तें निष्कळंक । आहे की नाहीं ।।२२।।

निर्गुण, निराकार व एकमेव ब्रह्म सर्वांत व्यापून असून देहात राहूनही त्याला विकार, अवस्थादिकांचा कलंक आहे किंवा नाही याचा एकदाच निर्णय करावा. (उपाधींना कलंक आहे. ब्रह्माला नाही.) ॥२२॥

मूळमाया संकल्परूप । तें अंत:कर्णाचें स्वरूप । जड चेतवी चैतन्यरूप । तें हि शरीरीं आहे ।।२३।।

संकल्प हेच मूळमायेचे स्वरूप असून तो अन्त:करणाचा स्वभाव आहे. जडाला प्रकाशित करणारे चैतन्यही शरीरातच रहाते. ॥२३॥

समानगुण गुणसाम्य । सूक्ष्म विचार तो अगम्य । सूक्ष्म साधु जाणते प्रणम्य । तया समस्तांसी ।।२४।।

मूळ मायेत तीन अव्यक्त गुण साम्यावस्थेत कसे राहतात हे समजणे अति कठीण आहे. हा बारकावा ज्या साधूंना कळतो त्यांना वंदन असो. ॥२४॥

द्विधा भासतें शरीर । वामांग दक्षणांग विचार । तोचि अर्धनारीनटेश्वर । पिंडीं वोळखावा ।।२५।।

शरीराला जशी उजवे व डावे अशी दोन अंगे असतात त्याचप्रमाणें पिंडात अर्धी नारी व अर्धा नटेश्वर असतात असे ओळखावेत. ॥२५॥

तोचि प्रकृतिपुरुष जाणिजे । शिवशक्ती वोळखिजे । शड्गुणईश्वर बोलिजे । तया कर्दमासी ।।२६।।

प्रकृती-पुरुष, शिवशक्ती ह्या मिश्रणाला षड्गुणईश्वर म्हणतात. ॥२६॥

तयासीच म्हणिजे महत्तत्त्व । जेथें त्रिगुणाचें गूढत्व । अर्धमात्रा शुद्धसत्व । गुणक्षोभिणी ।।२७।।

त्यालाच महत् असेही नाव असून त्यात गूढ असे त्रिगुण रहातात. अर्धमात्रा, गुणक्षोभिणी व शुद्धसत्त्व ही तिचीच नावे होत. ॥२७॥

त्रिगुणें चालतें शरीर । प्रतक्ष दिसतो विचार । मुळींच्या कर्दमाचें शरीर । ऐसें जाणावें ।।२८।।

तीन गुणांच्या प्रेरणांनुसार ह्या शरीराचे कार्य चालते ते स्पष्टच दिसते, त्या सर्वांच्या मिश्रणाचे शरीर आहे हे जाणावे. ॥२८॥

मन माया आणि जीव । हाहि दिसतो स्वभाव । चौदा नामांचा अभिप्राव । पिंडीं पाहावा ।।२९।।

मन, माया व जीव ही तिन्ही मूळमायेची रूपे पिंडात सहजच असतात. अशी चौदा नामे पिंडात पहावीत. ॥२९॥

पिंड पडतां अवघेंचि जातें । परंतु परब्रह्म राहातें । शाश्वत समजोन मग तें । दृढ धरावें ।।३०।।

देहाला मरण आले की चौदा प्रकारची माया देहाला सोडते, पण परब्रह्म अढळ राहते. तेच शाश्वत आहे हे जाणून त्याच्या अनुसंधानात राहावे. ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'सूक्ष्मनिरूपणनाम' समास नववा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'सूक्ष्मनिरूपण' नावाचा समास नववा समाप्त

दशक विसावा : पूर्णनामदशक

समास दहावा : विमळब्रह्मनिरूपण

॥श्रीरामसमर्थ॥

धरूं जातां धरितां न ये । टाकूं जातां टाकितां न ये । जेथें तेथें आहेच आहे । परब्रह्म तें ।।१।।

ब्रह्म हा कांहीं पदार्थ नसल्याने तो पकडताही येत नाही व टाकताही येत नाही. ते सर्वत्र व्यापक, अक्रीड व निर्विषय आहे. ॥१॥

जिकडे तिकडे जेथें तेथें । विन्मुख होतां सन्मुख होतें । सन्मुखपण चुकेना तें । कांहीं केल्यां ।।२।।

आठ दिशा, जमीन, पाणी व अन्तरिक्षात ते सर्वत्र आहे. त्याच्याकडे पाठ करावी तर तेच समोरही येते! काहीं झाले तरी समोरून ते हालत नाही. ॥२॥

बैसलें माणुस उठोन गेलें । तेथें आकाशचि राहिलें । आकाश चहुंकडे पाहिलें । तरी सन्मुखचि आहे ।।३।।

बसलेला माणूस उठून गेला तरी तो आकाशातून आकाशातच जातो. कोणत्याही दिशेकडे दृष्टी टाकली तरी आकाश समोरच आहे. ॥३॥

जिकडे जिकडे प्राणी पळोन जातें । तिकडे आकाशचि भोंवतें । बळें आकाशाबाहेर तें । कैसें जावें ।।४।।

प्राणी ज्या ज्या दिशेला पळतो तिकडे आकाश सर्व बाजूंनीं असते. किती खटपट केली तरी त्याबाहेर कसे जावे? ॥४॥

जिकडे तिकडे प्राणी पाहे । तिकडे तें सन्मुखचि आहे । समस्तांचे मस्तकीं राहे । माध्यानीं मार्तंड जैसा ।।५।।

सूर्य जसा मध्यान्हकाळी सर्वांच्या डोक्यावर राहतो त्याप्रमाणें प्राणी पाहेल तिकडे ब्रह्म समोरच असते. ॥५॥

परी तो आहे येकदेसी । दृष्टांत न घडे वस्तुसी । कांहीं येक चमत्कारासी । देउनी पाहिलें ।।६।।

तसे पाहिले तर मर्यादित व्याप्तीच्या सूर्याची ब्रह्माला उपमा देता येत नाही. पण जरा वेगळा दृष्टान्त असावा म्हणून देऊन पाहिला. ॥६॥

नाना तीर्थें नाना देसीं । कष्टत जावें पाहाव्यासी । तैसें न लगे परब्रह्मासी । बैसले ठाईं ।।७।।

सगुण देवाच्या दर्शनासाठी वेगळ्या वेगळ्या ठिकाणी असलेल्या तीर्थांच्या यात्रा करण्याचे बरेच कष्ट करावे लागतात. पण परब्रह्माचा अनुभव बसल्या जागी येतो. ॥७॥

प्राणी बैसोनीच राहातां । अथवा बहुत पळोन जातां । परब्रह्म तें तत्वतां । समागमें ।।८।।

माणूस एका जागी स्वस्थ बसला किंवा दूर दूर अंतरावर निघून गेला तरी ब्रह्म सतत त्याच्या बरोबरच असते! ॥८॥

पक्षी अंतराळीं गेला । भोंवतें आकाशचि तयाला । तैसें ब्रह्म प्राणीयाला । व्यापून आहे ।।९।।

पक्षी आकाशात उडतो तेव्हा त्याच्याभोंवती आकाशच असते. त्याप्रमाणें ब्रह्म सर्व प्राण्यांना सतत व्यापून आहे. ॥९॥

परब्रह्म पोकळ घनदाट । ब्रह्म सेवटाचा सेवट । ज्यासी त्यासी ब्रह्म नीट । सर्वकाळ ।।१०।।

परब्रह्म सर्व दृश्य जगाला सामावून घेण्याएवढे पोकळ, तर ते सर्व दृश्यात आतबाहेर भरून असल्याने घनदाट आहे. ज्याला शेंवटचे टोक म्हणता येईल त्याही पलीकडे ब्रह्म आहे. त्यामुळें सर्वांना ब्रह्म सतत अटळ आहे. (काल्पनिक पुरुषाला सामावून घेण्यासारखे झाडाचे खोड पोकळ असावे त्याप्रमाणें ब्रह्म पोकळ आहे!) ॥१०॥

दृश्या सबाहे अंतरीं । ब्रह्म दाटलें ब्रह्मांडोदरीं । आरे त्या विमळाची सरी । कोणास द्यावी ।।११।।

दृश्यसृष्टीच्या आत व बाहेर असे ते ब्रह्म अलिप्तपणाने अनंतकोटी ब्रह्मांडांमध्यें भरले आहे. त्या अत्यंत शुद्ध ब्रह्माची तुलना कोणाशी होणार? ॥११॥

वैकुंठकैळासस्वर्गलोकीं । इंद्रलोकीं चौदा लोकीं । पन्नगादिकपाताळलोकीं । तेथेंहि आहे ।।१२।।

वैकुंठ, कैलास, स्वर्ग, इंद्र इ. लोक, तल-अतलादी चौदा भुवने, पन्नगादी पाताळ लोकातही ते घनदाट भरले आहे. ॥१२॥

कासीपासून रामेश्वर । आवघें दाटलें अपार । परता परता पारावार । त्यास नाहीं ।।१३।।

काशीपासून रामेश्वरापर्यन्त ते परिपूर्ण भरून आहे. जी पलीकडेची अन्तिम सीमा मानावी तिच्याही ते पलीकडे आहे. ॥१३॥

परब्रह्म तें येकलें । येकदांचि सकळांसी व्यापिलें । सकळांस स्पर्शोन राहिलें । सकळां ठाईं ।।१४।।

परब्रह्म एकमेव, अद्वितीय असून त्याने सर्वांना कायमचेच व्यापले आहे. सर्व काही त्याच्या सानिध्यात असून ते त्यात गच्च भरले आहे. (तरंग पाण्याच्या अत्यंत सन्निध असतो) ॥१४॥

परब्रह्म पाउसें भिजेना । अथवा चिखलानें भरेना । पुरामधें परी वाहेना । पुरासमागमें ।।१५।।

पावसाच्या पाण्यात ब्रह्म असून ते पाण्याने भिजत नाही, चिखलात असून त्याने माखत नाही, पुराच्या प्रवाहात असून त्याबरोबर वाहत जात नाही. ॥१५॥

येकसरें सन्मुख विमुख । वाम सव्य दोहिंकडे येक । आर्धऊर्ध प्राणी सकळीक । व्यापून आहे ।।१६।।

एकाच वेळी ते मागे, पुढे, डावीकडे, उजवीकडे, वर व खाली आणि सर्व जीवसृष्टीला व्यापून आहे. ॥१६॥

आकाशाचा डोहो भरला । कदापी नाहीं उचंबळला । असंभाव्य पसरला । जिकडे तिकडे ।।१७।।

आकाशाचा जणू डोह कितीही भरलेला दिसला तरी त्यावर एकही तरंग कधी उठत नाही. (निर्विकार) तरी तो डोह अथांगपणें सर्वत्र पसरला आहे. ॥१७॥

येकजिनसी गगन उदास । जेथें नाहीं दृश्यभास । भासेंविण निराभास । परब्रह्म जाणावें ।।१८।।

आकाश एकसारखे (Homogenous) व मोकळे दिसते. त्यात दृश्यसृष्टीची नामोनिशाणी जराही नाही. तसे नामरूपात्मक भासावाचून असलेल्या आकाशातून आकाशाचाही भास काढला की जे उरते ते परब्रह्म! (ब्रह्म हे कारण असून आकाश हे पहिले कार्य आहे. त्यामुळें ते कारणासारखे वाटते. तेही काढावे) ॥१८॥

संतसाधुमहानुभावां । देवदानवमानवां । ब्रह्म सकळांसी विसांवा । विश्रांतिठाव ।।१९।।

संत, साधू, सिद्ध, देव, मानव व दानव ह्या सर्वांना खरी विश्रान्ती ब्रह्मस्वरूपातच मिळते. त्यांचे पुनर्जन्मांचे व द्वन्द्वभोगांचे कष्ट ब्रह्मामध्यें कायमचे विसावतात. ॥१९॥

कोणेकडे सेवटा जावें । कोणेकडे काये पाहावें । असंभाव्य तें नेमावें । काये म्हणोनी ।।२०।।

ब्रह्मावाचून दुसरा शेवट कोठून आणावा? ब्रह्मावाचून कोणीकडे काय पहाणार? जे अमेय आहे त्याला मापात आणण्याचा प्रयत्न कसा करणार? ॥२०॥

स्थूळ नव्हे सूक्ष्म नव्हे । कांहीं येकासारिखें नव्हे । ज्ञानदृष्टीविण नव्हे । समाधान ।।२१।।

ब्रह्म दगडासारखे स्थूल किंवा मनासारखे सूक्ष्मही नाही. किंबहुना कोणा वस्तू वा व्यक्तीसारखे नाही. ज्ञानदृष्टीनेच त्याचे यथार्थ आकलन झाल्याशिवाय खरे समाधान कधीच होत नाही. ॥२१॥

पिंडब्रह्मांडनिरास । मग तें ब्रह्म निराभास । येथून तेथवरी अवकास । भकासरूप ।।२२।।

पिंड व ब्रह्मांडाचा वेदान्तशास्त्रानुसार निरास केल्यावर जाणीवनेणीवविरहित ब्रह्माचा अनुभव येतो. ते सर्वत्र नामरूपांनी मोकळे (अवकास) व त्रिपुटीविरहित रिकामे (भकास) आहे. ॥२२॥

ब्रह्म व्यापक हें तों खरें । दृश्य आहे तों हें उत्तरें । व्यापेंविण कोण्या प्रकारें । व्यापक म्हणावें ।।२३।।

जोपर्यन्त दृश्यसृष्टी सत्यत्वाने दिसते तोपर्यन्त ती ब्रह्माने व्यापलेली व ब्रह्म व्यापणारे हे बोलणें खरे आहे. व्याप्यच नसेल तर व्यापकत्व कोठून असणार? ॥२३॥

ब्रह्मासी शब्दचि लागेना । कल्पना कल्पूं शकेना । कल्पनेतीत निरंजना । विवेकें वोळखावें ।।२४।।

ब्रह्म शब्दात सांगता येत नाही, त्याची कल्पना करता येत नाही. अशा त्या कल्पनेपलीकडील शुद्ध ब्रह्माला विवेकानेच जाणावे लागते. ॥२४॥

शुद्ध सार श्रवण । शुद्ध प्रत्ययाचें मनन । विज्ञानीं पावतां उन्मन । सहजचि होतें ।।२५।।

सार व असाराचे शास्त्रशुद्ध श्रवण, शास्त्राने सांगितलेला अनुभव येईल असे मनन ह्या साधनांनी प्रथम ‘मी ब्रह्म’ हे ज्ञान व नंतर त्याची सहजस्थिती म्हणजे विज्ञान झाल्यानंतर मनाचाच बाध होऊन जगन्मिथ्यात्वाचा अनुभव येतो. ॥२५॥

येथून पुढे समर्थ ग्रंथाचा उपसंहार करतात–

जालें साधनाचें फळ । संसार जाला सफळ । निर्गुणब्रह्म तें निश्चळ । अंतरीं बिंबलें ।।२६।।

वरील साधनांचे वर सांगितलेले फळ मिळाल्यामुळें ह्या संसारात माणूस म्हणून जन्माला आल्याचे सार्थक झाले. ‘निर्गुण ब्रह्म मी आहे’ असा सहज निश्चय अन्त:करणात सुस्थिर झाला. ॥२६॥

हिसेब जाला मायेचा । जाला निवाडा तत्वांचा । साध्य होतां साधनाचा । ठाव नाहीं ।।२७।।

मायेच्या सर्व अभिव्यक्ती स्पष्ट झाल्या, ब्याऐंशी तत्त्वांचा निवाडा होऊन ‘ती मी नाही’ असा त्यांचा निरास झाला. जीव व ब्रह्म ह्यांचे मूळचे ऐक्य जणू पुन्हा सिद्ध झाल्याने त्या सिद्धीसाठी चालवलेली साधने आपोआप गळून पडली. साधक-साधन-साध्य ही त्रिपुटी लयाला गेली. ॥२७॥

स्वप्नीं जें जें देखिलें । तें तें जागृतीस उडालें । सहजचि अनुर्वाच्य जालें । बोलतां न ये ।।२८।।

अविद्या व अज्ञानाच्या स्वप्नकाळात जे देह-जगतादी सत्यत्वाने अनुभवाला येत होते ते विज्ञानाच्या जागृतीत मिथ्यात्व निश्चयात गेले. मिथ्या पदार्थ सत्‌विलक्षण, असत्‌विलक्षण असा अनिर्वचनीय असल्याने त्यासंबंधी काहीच बोलता येत नाही. ॥२८॥

ऐसें हें विवेकें जाणावें । प्रत्ययें खुणेंसी बाणावें । जन्ममृत्याच्या नांवें । सुन्याकार ।।२९।।

असे हे वेदान्तशास्त्र सार-असार, नित्य-अनित्य, क्षर-अक्षर, अमृत-मर्त्य इ. विवेकांनी अनुभवपूर्वक जाणून ज्ञानाची सर्व लक्षणें अंगात बाणली जावीत. जन्ममरणांच्या चक्रातून सुटावे. ॥२९॥

भक्तांचेनि साभिमानें । कृपा केली दाशरथीनें । समर्थकृपेचीं वचनें । तो हा दासबोध ।।३०।।

माझा श्रीराम भक्तांचा कैवारी आहे. त्या समर्थ प्रभू रामचंद्राच्या कृपेतून जो ग्रंथ शब्दबद्ध झाला तोच हा दासबोध. ॥३०॥

वीस दशक दासबोध । श्रवणद्वारें घेतां शोध । मननकर्त्यास विशद । परमार्थ होतो ।।३१।।

वीस दशकांतील दासबोधाचा यथार्थ श्रवणपूर्वक अभ्यास करून त्याचे मनन करणाऱ्यास परमार्थ शास्त्राचे स्वरूप स्पष्टपणे कळते. ॥३१॥

वीस दशक दोनीसें समास । साधकें पाहावें सावकास । विवरतां विशेषाविशेष । कळों लागे ।।३२।।

वीस दशकातील दोनशे समासांचा साधकाच्या भूमिकेतून सुव्यवस्थित अभ्यास करावा. त्यावरील शास्त्रशुद्ध विवरणाने त्याची सर्व वैशिष्ट्ये कळू लागतात. ॥३२॥

ग्रंथाचें करावें स्तवन । स्तवनाचें काये प्रयोजन । येथें प्रत्ययास कारण । प्रत्ययो पाहावा ।।३३।।

खरे तर ग्रंथसमाप्तीच्या वेळी ग्रंथाचे स्तवन करावे अशी पद्धत आहे. पण खरोखर स्तवनाचा काय उपयोग? ग्रंथात अनुभवाला प्राधान्य असून अनुभवच घ्यावा. ॥३३॥

देहे तंव पांचा भूतांचा । कर्ता आत्मा तेथींचा । आणी कवित्वप्रकार मनुशाचा । काशावरुनी ।।३४।।

कोणाचाही देह पंचमहाभूतांचा असून त्या देहातील सर्व व्यापारांचा प्रेरक ईश्वर आहे. सर्व कर्तृत्व त्याचे आहे. असे असताना कवित्व तेवढे जीवाचे कसे असेल? ॥३४॥

सकळ करणें जगदीशाचें । आणी कवित्वचि काय मानुशाचें । ऐशा अप्रमाण बोलण्याचें । काये घ्यावें ।।३५।।

'सर्व कर्ता करविता जगदीश आहे' असे म्हणावयाचे व ग्रंथाचे कर्तृत्व तेवढे जीवाकडे घ्यावयाचे! अशा अप्रामाणिकपणावर कसा व कोण विश्वास ठेवील? ॥३५॥

सकळ देह्याचा झाडा केला । तत्वसमुदाव उडाला । तेथें कोण्या पदार्थाला । आपुलें म्हणावें ।।३६।।

सर्व शरीर झटकून टाकून त्यातील ब्याऐंशी तत्त्वांचे मिथ्यात्व समजल्याने ती उडून गेली! त्यांतील कोणाला आता मी किंवा माझे म्हणावे? मिथ्या पदार्थ मी किंवा माझा असू शकत नाही. ॥३६॥

ऐसीं हें विचाराचीं कामें । उगेंच भ्रमों नये भ्रमें । जगदेश्वरें अनुक्रमें । सकळ केलें ।।३७।।

हे मोक्षरूप परमार्थशास्त्र केवळ विचाराने सफळ होते. उगीच कल्पनांच्या भ्रमाने भ्रमिष्ट होऊ नये. एका जगदीशाने आकाशापासून जीवापर्यन्त सर्वांची निर्मिती एका विशिष्ट अनुक्रमाने केली आहे, ह्याचे सतत भान असावे. ॥३७॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'विमळब्रह्मनिरूपणनाम' समास दहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'विमळब्रह्मनिरूपण' नावाचा दहावा समास समाप्त
–दशक विसावा समाप्त–

श्री दासबोध ग्रंथ समाप्त

।। श्री ।।

।। आरती दासबोधाची ।।

वेदांतसंमतीचा काव्यसिंधु भरला ।
श्रुतिशास्त्रग्रन्थगीता साक्ष संगम केला ।
महानुभाव संतजनीं अनुभव चाखीला ।
अज्ञान जड जीवा मार्ग सुगम जाला ।।१।।

जय जय दासबोधा ग्रन्थराज प्रसिद्धा ।
आरति वोवाळीन विमळज्ञान बाळबोधा ।।ध्रु.।।

नवविधा भक्तिपंथें रामरूप अनुभवी ।
चायुर्तनिधी मोठा मायाचक्र उगवी ।
हरिहरहृदयींचें गुह्य प्रगट दावी ।
बद्धचि सिद्ध जाले असंख्यात मानवी ।।२।।

वीसहि दशकींचा अनुभव जो पाहे ।
नित्यनेम विवरितां स्वयें ब्रह्मचि होये ।
अपार पुण्य गांठीं तरी श्रवण लाहे ।
'कल्याण' लेखकाचें भावगर्भ हृदईं ।।३।।

श्री समर्थ रचित श्रीरामाची प्रार्थना

कल्याण करी रामराया । जनहित विवरी ।।ध्रृ.।।
तळमळ तळमळ होतचि आहे । हे जन हातिं धरी ।।१।।
अपराधी जन चुकतचि गेले । तुझा तूंची सांवरी ।।२।।
कठिण त्यावरी कठीण जालें । आतां न दिसे उरी ।।३।।
कोठें जावें काय करावें । आरंभिली बोहरी ।।४।।
दास म्हणे आम्ही केलें पावलों । दयेसि नाहीं सरी ।।५।।